

Muallifdan

Bismillohir Rohmanir Rohiyim.

Qalamga xiyonat qilmay yashamog'imda to'g'ri yo'l ko'rsatguchi, niyatlarimni amalga oshiruvimda madad berguchi, mendayin o'jiz gunohkor quliga vaqtida jazo berib, vaqtida tavbalarimni qabul etib, gunohlarimni kechirguchi, ulug' ustozlarga bergan ne'matlardan menga-da nasib etguchi Olloh taborak va taologa shukronalar, hamdu sanolar aytmog' bilan boshlagumdir.

Ollohning madadi ila birinchi kitobga so'nggi nuqta qo'yganimdan so'ng xiyla fursat o'tdi. Asar o'qig'uvchiga yetib bordi.

Dashnom ham, maqto'v ham eshitish nasib bo'ldi. Bu tabiiy bir hol. Hech bir asar barchaga barobar ma'qul bo'lmas. Asarning qaeridir bir odamga yo'qar, boshqa birovga esa yoqmas. Yozuvchilarning asari ham bir farzand misolidadir. Alhol, farzandingiz birovga xush yo'qar, boshqaga esa yoqmas. Tanqidlarni tinglab to'g'ri xulosa chiqarishga intildim. Bu xususda mazkur ikkinchi kitobni o'qib chiqib, tayin bir fikrga kelarsiz.

Uchrashuvlarda ko'p takliflar aytishdi, hatto iltimoslar qilishdi. "Elchini o'ldirmang, shuncha kulfat u uchun yetarli emasmi?", "Asadbekni o'ldirmang..." Shunga o'xshash gaplar. Men ularga aniq javob yoki va'da bera olmadim. Chunki asardagi qahramonlarga men hukm chiqarmayman. Hukm voqealar rivojiga qarab bo'ladi.

Ko'pchilik asarda o'ziga tanish odamlarni ko'ribdi. "Asadbek falonchimi?", "Elchin pistonchimi?" deb so'rashdi. Azizlarim, bu shunchaki bir tasodif. Hayotda ham kimdir kimgadir o'xshaydi-ku? Birovga o'xshatsangiz ham, aynan shu odam, degan qarorga kelmang. O'qiy boshlaganingiz mazkur kitobda ham tasodiflarga duch kelsangiz, ajablanmang.

Bu asarni ham toqat bilan o'qib chiqishingizda Olloh sizga madad bersin.

Bismillohir Rohmanir Rohiyim.

Al-yavma naxtimu ala afvahihim va tukallimuna aydihim va tashhadu arjuluhum bima kanu yaksibuun.[1]

Bir dev bor ichimda, asti pinhon bo'lmas, Boshini egmak aning oson bo'lmas. Iymon ne ekanligin anglatsam ham, Kofir u ashaddiy, hech musulmon bo'lmas. Shayx Najmiddin Kubro

I bob

1

... Yuqoridan turib qaraganida daryo suvi tiniq, sokin oqayotgandek edi. Suvni ko'rди-yu, tashnalik azobi yana zabtiga oldi.

Hayajon bilan "suv!" deb baqirgisi keladi, ammo tashna lablarini jon tark etib bo'lgan. Xarsang toshlarni oralab tezroq pastga tushmoqni istaydi, lekin jon tark etgan oyoqlar endi o'ziga bo'yinsunmaydi. Bo'ysunmasa-da, jonsiz oyoqlar uni daryoga eltadi.

Biroq tashna lablarga suv tegmaydi. Tepadan qaraganida ko'ringan tiniq suvdan asar ham yo'q. Daryo qurib qolgan (Nahot yetib kelgunimcha qurib bitdi, deb o'ylaydi u), unda-bunda ko'lmaklar ko'zga tashlanadi. Ko'lmaklardagi suvni ichib bo'lmaydi - sasib yotibdi. Uning ko'zlari kattaroq ko'lmakdagi ilonga tushdi. Yo'g'onligi o'qlovdek ham kelmaydi. Ajib manzara! Ilon bir baliqni o'lja qilib yuta boshlaganu halqumining kichikligini hisobga olmagan. Oqibatda baliqning yarmigina ilon og'zida - dam-badam jon achchig'ida dumini asabiy ravishda silkiydi. Baliq nochor, ilon esa undan-da nochor - yutib yuta olmaydi, qo'yib qo'ya olmaydi. Baliqqa rahmi keldi. Uni ilon og'zidan yulib olmoqchi bo'ldi. Shu niyatda engashganida bir shovqin eshitildi - xuddi tunuka tom ustiga shag'al ag'darilganday bo'ldi. U cho'chib atrofiga alangladi. Ajib manzara! Daryoning quyi tomonida ko'ringan sel oqimi o'rkach-o'rkach to'lqinlari bilan yuqoriga qarab bostirib kelardi. U qochmoqqa shaylandi. Jonsiz oyoqlari bo'ysunmadi.

- Suvdan shunchalik qo'rqasanmi? - dedi kimdir.

Kimdir... kim aytdi bu gapni? Nazarida baliq aytganday bo'ldi.

- Suzishni bilmayman, - deb o'zini oqladi.

- Suzishni bilmasang bu teskari daryoga nima uchun kelding?

- Chanqadim.

- Sen bu daryolardan suv icha olmaysan. Qochma. Tashnalikdan o'lgandan ko'ra suvga bo'kib o'lganing yaxshi emasmi?

- Ahmoq! Sen o'zingni o'yla!

- Men suzishni bilaman. Ammo shu suvda o'laman...

U toshlarga tirmasha boshladi. Oyoqlariga xarsang bog'langanday - ilgarilashi og'ir, juda og'ir. Qayoqdan quvvat keldi, bilmaydi, harholda sel oqimidan qutulib oldi. Hozirgina tirmashayotgani xarsang toshlar baland minora g'ishtlariga aylandi. Minora tepasidagi shaffof idishda suv bor edi, suv! U minora tepasiga yetay deganida, g'ishtlar anor donalariday to'kildi. U tubsizlik sari uchdi. Nafasi qaytdi. Onasi "baxtsizlikka uchrasang "la ilaha illolloh" deb aytgin", degan edi. Bu o'gitni qariyb unutgan ham edi. Hozir, yuragi qinidan chiqayozgan holda qorong'i bo'shliq sari uchib borayotganda shu so'zlarni esladi. Aytmoqchi bo'ldi, tili aylanmadi. O'zini zo'rlab baqirdi: La ilaha illolloh!

- Adasi, adasi, ko'zingizni oching, sizga nima bo'ldi? Voy, biram bosinqiradingiz-ey...

Zohid ko'zlarini ochib, sochlari to'zg'igan xotinini ko'rди.

- Hecham bunaqangi baqirmovdingiz-a, ko'chaga chiqqaningizda gadoyga yetti tanga sadaqa bering. Balolardan asrar ekan.

Tushingizda o'lik-po'lik ko'rib qo'rqdingizmi? - xotini savoliga javob kutmay, o'rniga cho'zildi. - Chalqancha yotmang, yana bosinqiraysiz.

Zohid xotinining amriga bo'ysunib chap tomoniga yonboshladi. Yuragi tepishini aniq sezdi. Xayolini chalg'itish uchun yurak urishini sanab yotdi. Xotinining so'nggi gapi unga g'alati tuyuldi. O'ylab qarasa, shu paytgacha tushida sira o'lik ko'rmbdi. Ishi yuzasidan turli murdalarni turli holatlarda ko'raverib uning diydasi qotib ketgan. Mana, yo'l chetida osilib turgan murdani ko'rgan ba'zi odamning esi og'ib qolishi ham mumkin. Zohid esa uni sinchiklab qarab chiqishga majbur. "Bir... ik-ki..." Yuragi xuddi askar yigitlarning qadam tashlashiday gursillay boshladi. Uyqusi tamom o'chgan edi. Yuragida behalavotlik sezib, qaddini ko'tardi. Xotini uxlamagan edi, boshini sal ko'tarib "choy qo'yib beraymi?" deb so'radi. Zohid "uxlayver" deb o'rnidan turdi-da, oyog'iga shippakni ilib balkonga chiqdi.

Oqshomda yerni yamlab yutaman degan hamla bilan yopirilib kelgan qora bulutlar to'dasi ikki-uch o't purkab, guldurak solib, zaminni shiddatli tomchilar bilan savalagach, kuchdan qolgan zamin osoyishtalik hukmida beozorgina nafas olardi. Osmon toza, havu beg'ubor... Zohid ko'kragini to'ldirib nafas oldi. Xotinining gapidan keyin yoqib yuborilgan o'lik ko'z o'ngidan ketmay qoldi. Shundaygina katta yo'l bo'yiga osilgan. O'n-o'n besh qadam naridan mashinalar o'tib turgan. Avval ham shunday bo'lgan. Avval ham, o'tgan kuni ham biron-bir mashina to'xtatmagan, "hoy, nima qilyapsanlar!" demagan. "Jon shirin-da, - deb o'yladi Zohid.- To'xtab, tanbeh bergan odam o'lishi, omadi kelgan taqdirda, hushidan ketgunicha kaltak yeyishi mumkin edi. Hatto militsiya mashinasi ham to'xtamagan. Shu joyga kelganda nima uchundir gapga chalg'ib, ko'rmay o'tib ketishgan..."

Zohid bu safar ishini guvoh topishdan boshlamoqchi bo'ldi. Shu maqsadda Hamdam Tolipovni avtomobil nazorati xodimlari bilan gaplashgani jo'natdi. Oqshomdan tonggacha to'xtatilgan mashinalarning ro'yxatini oldirdi.

- O'zlari ham tunda o'tishibdi. Gap bilan chalg'ib bu yoqqa qarashmabdi,- dedi Hamdam, so'ng ularni topgan bahonalariga qo'shib, bo'ralab so'kdi.

- Hamdam aka, shu yo'ldan o'tgan mashina egalari bilan o'zingiz gaplashib chiqasiz, - dedi Zohid.

- Foydasi bo'larmikin? - dedi mayor Soliev,- ular ham aynan shu joyga yaqinlashganlarida gapga chalg'igan bo'lishadi.

- Chiqmagan jondan umid, deydilar, bir harakat qilib ko'raylik-chi...

...Hamdamni kechgacha uchratmadi. Shu ish bilan mashg'ul bo'ldi shekilli. O'zi oqshomga qadar tibbiy ekspertiza xulosalarini kutdi. Mashina egasini aniqlash qiyin bo'lmadi: Jamshid Sunnatullaev. 1954 yilda tug'ilgan. Nomusga tegishda ayblanib, qamalgan. Muddatidan ilgari ozod etilgan. Maktabda duradgor bo'lib ishlaydi.

- Bu ham nomiga ishlagan. Maktabga borib yurma, uni baribir tanishmaydi,- dedi Soliev.

Zohid ham shu fikrda edi. Maktabga borsa faqat chalg'ishi mumkin. Lekin Sunnatullaevning jinoiy ishi bayoni bilan tanishmoqni lozim, deb topdi.

Ba'zan odamzotning aqliga qoyil qolmoq kerak. O'zining xotirasiga ishonmagani uchun "Arxiv" degan narsani topganki, bu ixtiroga tan bermoqdan o'zga chora yo'q. To'g'ri, xoriyda bu vazifa kompyuter zimmasiga yuklatilgan. Ammo bizning qog'ozlardan iborat bo'lgan arxivimiz kompyuterdan ishonchliroqdir. Katta jinoyatlarni qo'ya turaylik, lozim bo'lsa, kunda necha marta aksa urgansiz - barchasini muhrlab qo'yishi mumkin. Zohidga o'xshagan azamat bir kuni arxivdagi "ish"ingizni ochib, "Xo'-o'sh, yigirma besh yil muqaddam, falon kuni, falon soatda aksirgan ekansiz, to'g'risini ayting, nima maqsadda aksirgansiz?" deb qolsa ajablanmaysizmi? Ana shu qog'ozlar ichida Jamshidga aloqador hujjatlar ham saqlanar edi: bo'yi 174 santimetr, yelkalari... ko'kragi... og'irliqi, sochi... rangi... Surati: yonboshidan, ro'paradan... Jinalak sochli xushro'y yigit. Ko'zlari ma'yus - "rostdan ham men jinoyatchimanmi, rostdan ham meni qamaysizlarmi?" deya yotganday.

Zohid avvaliga "ish"ni hafsalasizlik bilan varaqladi. Yoshi o'zidan kattaroq qari qizni zo'r'lamoqchi bo'libdi. O'smirlar orasida uchrab turadigan voqea. Uyg'onish pallasida o'zini boshqara olmay qoladigan o'smirlar yuradigan yo'l bu. Tergov bayonlari, guvohlarning so'zlarini o'qiy boshlagach, sergak tortdi. "Ish" bilan to'liq tanishib chiqqach, tergovning ham, sud jarayonining ham belgilangan reja asosida borganini, Jamshid gunohsiz ekanini fahmladi. Zohid uchun bu ajablanarli hol emas edi. U faqat bir narsani bilmasdi - o'smirlar-ku tabiiy bir kuch oldida o'z qolishadi. Ammo bu ishni olib borgan tergovchi, hakam qanday kuch oldida o'z qolishdi? Ularni qanday kuch boshqardi? Asadbekmi? Zohid uzzukun shu to'dani o'ylab yurgani uchun ham xayoliga birinchi bo'lib Asadbekning nomi keldi. Keyin bu fikrdan qaytdi: Asadbek o'smir bolani qamatib yuboradigan darajada mayda bo'lmasa kerak. Jamshid qamalishda beayb ekan, jinoyatchi jandasini o'sha yerdan kiyib chiqdimi? So'ng kimga qo'shildi? Nima ishlar qildi? Zohidning boshini garang qilgan savollar behisob edi. Bu savollar holva ekan. Sud tibbiy ekspertiza xulosalari uni gangitib qo'yayozdi: murdani yoshi ellik-ellik beshlarda. Jigari va boshiga qattiq narsa urilgan. Miyasiga qon quyilgan. O'ng oyog'i singan. Bo'yi ham, ko'krak qafasi ham Jamshidning "ish"idagi raqamlarga to'g'ri kelmaydi. Eng muhimi, osib o'ldirilmagan. Bu odamning jon berganiga kamida yetti-sakkiz kun bo'lgan.

Zohid avvaliga "boshqa odam haqidagi ma'lumotni adashib berishdimi?" deb o'yladi. Telefon qilib surishtirdi ham. Yo'q, bu o'sha - katta yo'l yoqasida osilib turgan murda edi. Zohidning iltimosi bilan yetib kelgan mayor Soliev ham, Hamdam Tolipov ham bu xulosadan ajablanishdi. Ular bir necha fursat jim qoldilar. Zohid muammoni ular yordamida hal etmoq niyatida edi. Xulosani o'qigach, ularning ko'zlarida ham savol zohir bo'ldi. Ko'pni ko'rgan Soliev "bunaqa hodisalar yangilik emas", degan ma'noda qarab qo'ygan bo'lsa-da, o'yga tolqani muammoga bandi bo'lib qolganini oshkor etardi. Sukutning uzoq vaqt hukmronlik qilishiga Hamdamning toqati yetmadi:

- Xo'sh, unda Jamshid qani? Bu odam kim? Uni Jamshid o'ldirib, so'ng qochib qolganmi?

- O'zining o'rniga mashinasini qoldirib, a? - deb piching bilan izoh berdi Zohid.

- Ha,- dedi Hamdam,- tashrif qog'ozi bo'lmasa o'rniga mashinasini qoldiravergan. "Meni bi-ir mazza qilib qidirib topinglar" deganida bu.

Uning hazili javobsiz qoldi.

- Xulosa chiqarishga shoshilmanglar,- dedi Soliev o'ychan tarzda.- O'ldirilgan odam kim? Nima uchun uning murdasini bir necha kun saqlab turib, so'ng osib, so'ng namoyishkorona yoqib yuborishgan? Bu - oldingi o'limga javobmi? Endi Jamshidning mashinasi... Ular kimnidir, balki bizni Jamshidning o'lganiga ishonitirishmoqchi bo'lishganmi? Yoki...

- Yoki qotil - Jamshid, deyishmoqchi,- deb izoh berdi Hamdam.

Soliev o'ychan tarzda, xuddi o'ziga-o'zi gapirayotganday edi. Hamdamning izohidan so'ng, unga norozi qiyofada boqdi:

- Ularni shunchalik kaltafahm deb o'ylaysizmi? - dedi noxush ohangda. So'ng Zohidga qaradi: - Nima qilmoqchisan?

- Hayronman. O'ylab ko'rishim kerak. Ertaga uyiga boraman.

- O'zing xabar bermoqchimisani? - dedi Hamdam ajablanib.- Borma, baloga qolasan. Uchastkavoyga aytamiz.

- Siz... haydovchilar bilan gaplashdingizmi? - dedi Zohid uning gapiga e'tibor qilmay.

- Gaplashyapman. Uchtasini topdim. Ko'rmadik, deb turib olishdi. Ko'rdim, deydigan mardning topilishiga ishonmayman...

Borliqqa shom qo'ngan mahalda bo'lib o'tgan suhbatni Zohid hozir, yarim tunda esladi. Uyiga qaytib o'g'ilchasining behisob savollariga javob berayotganida ham, ovqatlanayotganida ham, yotganida ham muammolarning chigal kalavasi uni holi qo'ymadi.

Xayolan ming turli ko'chalarga kirib javob izladi. U yer ostidagi zulmot yo'lakka kirib qolgan - ro'parada yilt etgan yorug'lik yo'q. Hali birinchi qotillik ildiziga bolta urmay turib, ikkinchisi mana men deb turibdi.

Ko'chada mashina ko'rindi. Sekin yurayotgan mashinaning chirog'i yo'lni paypaslayotganga o'xshaydi. "Yarim kechada nima qilib yuribdi? - deb o'yladi Zohid.- Zarurat bordirki, ko'chaga chiqqan. Jamshidning mashinasi ham yukxonasiga o'likni ortib olib shunday yurgandir, murdani osishga joy qidirgandir? E, yo'q, qidirmagan. Katta yo'ldan uchib borgan. Osish joyini aniq bilgan.

Keyin-chi? Keyin qayoqqa g'oyib bo'ldi? Balki... Jamshidning mashinasidan foydalanishgandir? Balki... o'zi qaysi bir ovloqda yotgandir? Balki... uni ham o'ldirib bo'lishgandir?.. Ehtimol uning o'ligini ham xuddi o'sha daraxtga osib qo'yishar?"

Ehtimol... Ehtimollar ko'chasi tog'dagi so'qmoqlarday behisob. Zohidga esa bittagina yo'l kerak - haqiqatga olib boradigan yo'l. Zohid yana bir oz o'yga tolib turgach, o'rniga qaytdi. Biroq uyqusi kelmadi - tongni bedor tarzda qarshiladi.

Ertalabki nonushtadan so'ng o'g'lini bog'chaga olib borgach, Jamshidning uyiga qarab ketdi. Eski shaharning ko'chalari tor, ko'rimsiz bo'lgani bilan nomlari as'asa-yu dabdabdan iborat edi: Shodagul, Fayzobod, Qichqiriq, Gulxayri... Mahallada dunyo kezgan biron amaldor yashaganmi yo olam kezishni orzu qilgan xayolparastmi - har nechuk jahonning mashhur shaharlari

2 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

nomlarini ham uchratish mumkin edi. Jamshid yashagan uy Varshava ko'chasida ekan. Bir arava arang sig'adigan bu ko'cha qachonlardir katta ko'chalardan hisoblangan bo'lsa kerak. Uylar biri-biridan kam farqlanadi, hammasi ellik-oltmish yilning naryog'ida qurilgan. Deyarli hammasida boloxona mavjud, ammo darvozasi yo'q. Darvozaga ne hojatki, ko'chaga mashina sig'masa? Jamshid yashagan uy boloxonasi ko'pdan qarovsiz bo'lganidan nuray boshlagan edi. Qo'ng'iroq bo'lmagani uchun Zohid ko'p yildan beri bo'yoq ko'rmagan ikki tabaqali eshikni taqillatdi. Ichkaridan ayol kishi ovoz berdi. Dam o'tmay yoshi ellikdan oshgan bo'lsa-da, chiroyini yo'qotmagan bir ayol ko'rindi. "Onasimikin?" Salom berishdan avval Zohidning xayoliga shu savol keldi. Ayol salomga alik olgach, Zohid o'zini tanitdi. Ayol esankiramadi, ajablanmadi. Ichkariga ham taklif qilmadi. Shu sababli Zohid maqsadini dab-durustdan aytishga ikkilandi. Ayol mezbonlik odobiga zid ish tutayotganini bilib, xijolatimiz tarzda izoh berdi:

- Adalari insult bo'lganlar. Qo'l-oyoqlari ishlamaydi. U kishi bilmay qo'ya qolsinlar, dardlariga dard qo'shilmasin.

"Nimani bilmay qo'ya qolganlari ma'qul? - deb o'yladi Zohid. - Bu ayol biladimi? Birov xabar qildimi? Kim?"

- Kechirasiz, siz Jamshidning onasimisiz? - deb so'radi Zohid, ajablanganini yashirmagan holda.

- Men... nima desam ekan... - ayol o'ng'aysizlandi, keyin past ovozdada: - Men o'gay onasiman, - deb qo'ydi.

- UZR, bilmagan edim.

- Onalari... Jamshidjon qamalanganlarida uzilgan ekanlar. Mening... bolam yo'q. Jamshidjonga ona bo'larmikinman, deb umid qiluvdim. Xom xayol ekan. Adalariga qarab o'tiribman... Peshonam shu ekan...

Bu ayolga Zohidning rahmi keldi. Ko'z oldiga Jalolshilimshiqning onasi keldi. Bola ko'rganiga pushaymon yegan, qoshlarini chimirib, odamga mensimay qarovchi u ayol kimu tirnoqqa zor holda yashagan, yigit yoshidagi bolaga ona bo'larmikinman, deb umid qilgan bu ayol kim? "Xom xayol ekanman", deb turgan bu ayol qalbida ozgina bo'lsa-da umid saqlanib qolgandir.

"Jamshidjon "ona", demasalar ham mayli, uylansalar, farzand ko'rsalar, shu bolachalar buvijon, desa, men ularga onalik qilsam, yuvib-tarasam, onalik mehrimni bersam, kelinni qizim desam..." Zohid shularni xayolidan kechirib, beixtiyor ayolning ko'zlariga qaradi. Chiroyli ko'zlar atrofini ajin qoplaganini endi ko'rди. "Ajnlar o'tgan umrning muhri", deyishadi. Balki muhri emas, tarixidir? - deb o'yladi Zohid.- Agar ajnlarni o'qiy oladigan kompyuter ixtiro qilinsami? Bu ayolning ajnlari nimalarni hikoya qilar ekan? Tunlari beshik tepasida mijja qoqmay chiqishni orzu qilganlarinimi? Yo "ona" degan birgina so'zni eshitish ilinjida yashagan yillarini?.. Hozir o'gay o'g'li o'limini eshitgach, yuziga yana bir ajin tushmaydimi?"

Zohid aybdor odam qiyofasida yerga qarab, gap boshladi:

- Men xunuk xabar bilan keldim. Jamshid... o'g'lingizni...

- Bilaman,- dedi ayol Zohidning mushkulini osonlashtirib. Mushkulni-ku, oson qildi, lekin hayratini yuz chandon oshirdi.

- Bilasizmi? O'ldirib ketishganini bilasizmi?

- Ha, kecha aytishdi. Adalariga bildirmadik. Tutingan akalarnikidan chiqarishdi,- ayolning lablari titradi, ko'ziga yosh keldi.-

Odamlar bunchayam zolim bo'lishmasa! Chimildiq ko'rmay ketdi, boyaqish. Borib yig'i chiqardim. Mendan boshqa kim ham yig'lardi... Berahmlar... yoqib yuborishibdimi?.. Menga ko'rsatishmadi...

- Tutingan akalari kim?

- Mahmudjon. Qamoqdan chiqarishda ham ko'p yordamlari tekkan ekan. Adalari doim duo qilardilar u kishini.

- U kishi qaerda turadilar?

Ayol aytdi, Zohid yondaftarchasiga tez-tez yozib oldi.

- Jamshidni oxirgi marta qachon ko'ruvdingiz?

- Uch-to'rt kun bo'luvdi. Adalaridan xabar olib ketuvdilar.

- Bu yerda turmas edimi?

- Shu yerda turardilar. Safarda ko'p bo'lardilar-da. Ishlari shunaqa...

- Qaerda ishlardi? Maktabda emasmi?

- Bilmasam... Yoshlar o'zingizga ma'lum-ku, shamoldek uchib yurishadi.

- Men... faqat xabar bergani kelmaganman. Uyni ko'rib chiqishim kerak.

- Voy... adalari sezib qolsalar...

- Boshqa iloj yo'q, meni ham tushuning. Mana, order.ВЂ”Zohid shunday deb ruxsatnomani ko'rsatdi.

- Ishonaman, qog'ozingiz kerakmas. Faqat... sezib qolsalar... Yomon bo'ladi-da... Ertami-indin kelsangiz-chi?

- Erta-indin ham ahvol shu bo'ladi-ku?

- Yo'q... Men adalarini kasalxonaga yotqizamanmi, deb o'ylovdim. Jamshidjon ham oxirgi kelganlarida shunday devdilar. Endi... bunaqa bo'lganidan keyin... bu yerda ham is chiqarish kerak. Xayri-xudoyi qilish kerak. Kasalxonaga yotqizmasam bo'lmaydi.

O'sha yerda qarayman. Siz xotirjam bo'ling, narsalariga tegmayman. Tegsam, Xudo ursin!

Zohid papkasidan tashrif qog'oz chiqarib, ayolga uzatdi:

- Qasam ichmang. Kasalxonaga yotqiziganingizdan so'ng, menga xabar bering. Tanishingiz bormi yo biz aralashaylikmi?

- Bor, siz tashvish chekmang. Akam o'sha yerda ishlaydilar.

Zohid xayrlashib, iziga qaytdi. Yigirma qadamcha bosib, orqasiga o'girildi. Ayol hamon eshik oldida turardi.

"Nimaga bu ayolga ishona qoldim? Rahmim kelganidanmi? Shu holni Hamdam akaga aytsam, meni kalaka qilardi. "Bu sohada bizning eng katta dushmanimiz - rahmdillik" deydi. Balki shundaydir. Jinoyatchiga rahm qilsang, u seni berahmlarcha o'ldirishi ham mumkin. Lekin barcha jinoyatchi emas-ku? Hozir uyga bostirib kirganida nima bo'lardi? O'g'lining o'limini sezgan otaning joni uzilishi hech gap emas. Bittagina nojo'ya harakatim bilan uning o'limiga sababchi bo'larmidim? Ha... Lekin meni hech kim qotil demas edi. Holbuki uning o'limiga men sababchi bo'lardim. Qiziq hol... Ko'pchilik infarktdan o'ladi. Surishtirib kelinsa, uni kimdir bir soatmi yo bir kunmi oldin qattiq xafa qilgan bo'lib chiqadi. O'sha xafagarchilik yuragiga ta'sir etgan... Lekin o'sha ranjitgan odamni hech kim ayblamaydi. Yuragiga xanjar ursa, darrov qamaymiz. Yomon so'z yurakka sanchiluvchi ko'zga ko'rinmas xanjar emasmi?.. "Zohid shu fikrga kelib, ichkari kirmagani uchun o'zini ayblamadi. Uydan bir oz uzoqlashgach, Jamshidning tutingan akasi haqidagi ayolning gaplari uni shartta to'xtashga majbur etdi. "Mahmudjon, dedimi?" Tanish ism. Qaerda uchratganman? Ha, Asadbekka yaqin odamlardan biri Mahmud edi. O'sha emasmikin? Qiziq, ularga kim xabar berdi? O'likni olib chiqib ko'mishga ham ulgurishibdi... Bu oddiy odamning qo'lidan keladigan ish emas..."

Zohid orqasiga o'girildi. Ayol ko'rinmadi.

Bu bolaning turqi sovuqroq edi. Birovdan so'kish eshita ko'zini lo'q qilib indamay turaverardi. Keyin esa... o'z bilganidan qolmas edi. Ba'zan maqtov ham eshitardi. Shunda U sovuqqina tirjayib qo'yardi. Turqi-tarovatida sovuqlik zuhr etgani uchunmi bu mahallaga ko'chib kelishganidan beri bolalar Uni qatorlariga qo'shishmasdi. To'p tepishsa ham, chillak o'ynashsa ham davraga chorlashmas edi. U ham "meni o'yinga qo'shinglar", deb yalinmasdi. O'yinni tamosha qilib turaverardi.

Ular uch mahalla naridagi uyda yashashardi. Aka-ukalar tor hovlida siqilib qolishgach, otasi shu mahalladagi shinam uyni sotib oldi. Uzoqdan emas, uch mahalla naridan ko'chib kelishgan bo'lsa ham U bolalar orasida "kelgindi" degan nom oldi. Uni "gap ta'sir qilmaydigan bez edi", desak xato gapirgan bo'lamiz. Bolalarning o'yinga qo'shmasliklari, ayniqsa "kelgindi" deb chaqirishlari Uning g'azabini keltirardi. Ammo g'azabga oshno bo'lib qolmaslik uchun o'zida kuch topa olardi. U zohiran tengdoshlarining o'yinini kuzatardi. Xayoli esa bu bolalar ustidan hukm o'tkazish yo'llarini izlash bilan band bo'lardi. Bir necha kun ichida U rejasini pishitdi. Otasi Maskovga qatnaydigan poezd restoranida ishlardi. Shuning uchun ham uylarida bu shaharda topilishi qiyin bo'lgan sigaret, shokolad, saqichlar ko'p edi. Mollar vaqtda sotilmagani uchun ba'zan to'planib qolardi. Otasi ko'pincha yo'lda, onasi esa mollarni qayta-qayta sanashni yoqtirmas edi. U mana shundan foydalandi. Bir kuni maktabdan qaytdi-yu, ikkita "VT" sigaretini cho'ntagiga solib, kinoxona tomon yurdi. Kinoxona ikki ko'cha narida, shu atrof mahallalarining zo'rlari shu yerga makon qurishgan edi. Bolalar bulardan qo'rqishardi. Zo'rlarning zo'ri - Shomil degan g'ilay yigitcha erta-yu kech shu yerda. Kinoxona atrofida u o'zini podshoday his etar, atrofidagi bolalar esa unga mulozimday xizmat qilishar edi.

U kinoxona ro'parasidagi anhor qirg'og'ida ikki bola bilan gaplashib o'tirgan G'ilay Shomil tomon dadil yurdi. G'ilay yo'lga orqa qilib o'tirgani uchun uning yaqinlashganini sezmedi. U G'ilayga yaqinlashib, to'xtadi. Indamay turaverdi. Yo'lga yonbosh o'tirgan, G'ilayning o'ng tomonidagi bola Unga qarab: "He, chumo, ishing bormi?" deb so'radi. U indamadi, bolaning "chumo" deb haqoratlaganini diliga tugib qo'ydi. G'ilay Unga o'girilib qarashi bilan cho'ntagidagi sigaretni olib uzatdi. G'ilay sigaretlarni olib, yonidagi boladan so'radi:

- Kim bu?

- Tomi ketganlardan bittasi-da,- dedi bola. Bu gap ham Uning diliga tugildi.

- Sigaret olib kelishni senga kim buyurdi? - deb so'radi g'ilay.

- Hech kim.

- O'zingcha olib keldingmi?

- Ha.

- Nima uchun?

- Sizni yaxshi ko'raman.

- Yaxshi ko'rasanmi? Vo', klass! Nima uchun?

- Siz - zo'rsiz!

Bu baho G'ilayga yoqib, xaxolab kulib yubordi.

- Eshitdilaringmi, vo', klass! - dedi sheriklariga qarab.

- O', bor, quloqqa lag'mon osma,- dedi o'ng tomonda o'tirgan bola.

- To'xta, haydama,- dedi g'ilay Shomil,- ke, bratishka, o'tir. Kallang bor ekan, sen ham zo'r bo'lib ketasan. Oting nima?

- Hosil.

- Klass! Zo'r ot! Sen pro'sta Hosil emas, Hosilboyvachcha bo'lasan. Ketvorgan boyvachcha bo'lasan! - Shomil shunday deb uning yelkasiga urib qo'ydi. Sigaretni ochib bittasini labiga qistirdi, so'ng sheriklariga tutdi.

U ertasiga ham sigaret olib keldi. Taklifni kutmayoq, G'ilayning yonidan joy oldi. Bundan bolalarning g'ashi keldi, ammo G'ilay indamagani uchun ular ham mum tishlab qolaverishdi. Shu-shu bo'ldi-yu, U g'ilay Shomilning yonidan doimiy joy oldi.

Maskovdan kelgan toza aroq (Shomil shunday deb baho berdi)lardan birini olib chiqqach, martabasi yana ham yuqorilaganday bo'ldi.

Bir kuni oqshom chog'i Shomilning yonidan qaytayotib ko'chasiidagi bolalarning to'p o'yiniga duch keldi. O'yinga bir oz qarab turdi. To'p yonidan o'tayotganida shartta tutdi-da, ustiga o'tirib oldi. Uni "kelgindi" deb mensimaydigan bolalardan biri:

- Koptokni bu yoqqa cho'z! - deb buyurdi.

U tirjayib qo'ydi. Joyidan jilmadi. Uning maqsadi janjal chiqarish edi. "Yana bir do'q ursin, so'ksin, keyin ko'radiganini ko'radi", deb o'yladi. Lekin u bola boshqa baqirmadi, so'kmadi. To'g'rirog'i, so'kishga ulgurmadi. Boshqa bir bola kelib, qulog'iga nimadir deb pichirladi. Aftidan: "Bu bilan hazillashma, Shomilning odami", dedi shekilli.

Do'q urgan bola unga o'qrayib qaradi-da, burilib ketdi. O'yin buzildi. Uning janjal chiqarish maqsadi amalga oshmadi - qal'a jangsiz taslim bo'ldi. Bu Uning birinchi g'alabasi edi! U cho'ntagidan pichoqcha chiqarib, to'pni ikkiga bo'ldi. Tarqalmay turgan bolalardan biri "koptogim!" deb yubordi. U esa ishshaydi. Mag'rur holda cho'ntagidan bitta o'n so'mlik chiqarib, bo'lingan to'p ustiga tashladi.

- O'ynaydigan bo'lsalaring, tuzukroq koptokda o'ynalaring,- deb mag'rur qadamlar bilan uyiga qarab ketdi. Bu - uning kibr yo'lidagi dastlabki qadami edi. Ko'p o'tmay xoinlik ko'chasiidagi qadamini ham qo'ydi. U Shomilning o'g'irlik qilishini aniq bilmasdi, ammo gumoni bor edi. Bir kuni gap orasida otasining yaqin do'sti boy ekani, savdogar ekanini aytdi. Shomil esa uyida nimalar borligi bilan qiziqdi. U bilganicha aytdi. Shomilga shu bilganlarining o'zi kifoya qildi. Ikki kundan so'ng uni maktabidan, dars paytida chaqirtirdi.

- Bratishka, hozir paxaningning og'aynisinikiga borasan. Oti nimaydi, Hasanmi? Ha, opoqingga aytasan: "Hasan amakimni mentlar tutib oldi, narsalarni gum qilar ekansiz", deysan.

Unga bir gapni ikki marta tushuntirishning hojati yo'q edi - Shomil aytganiday qildi. Uning hovliqib aytgan gapini eshitib opoqisi tamom gangib qoldi. Bir oz nima qilarini bilmay talmovsirab turdi-da, so'ng: "Voy, aylanay sendan", deb ichkariga boshladi. U esa o'zini go'llikka solib yordam berdi. Har xil qimmatbaho matolar, kiyimlar tugildi, tilla taqinchoqlar o'raldi. Endi qo'shninikiga olib chiqib yashiramiz, deb turishganida eshik qo'ng'irog'i jiringladi. Opoqi qo'rqanidan tugun ustiga o'tirib oldi. U eshikni ochdi. Qarasa - qora "Volga", bashang kiyingan ikki yigit. "Bu kimning uyi?" deb so'rab ham o'tirishmadi. "Biz tintuv qilgani keldik", deb ostona hatlashdi. Semizligidan yurganida hansirab qoladigan opoqi tugun ustida haykalday qotgan, oyoq-qo'lining yengil titrashidan uning hali hayot ekanini payqash mumkin edi. Yigitlar zinaga yaqinlashganda unda yana bir jon nishonasi sezildi: "Voy o'ldim, voy xonavayron bo'ldim", deb fig'onini boshladi. "Sizlar kimsizlar, o'zi? Tintuvga ruxsat qog'ozinglar bormi?" deyish xayoliga ham kelmas edi. Nazarida eri qamoqda azob chekmoqda, hozir uni ham olib borib ilon-chayon bilan to'la zindonga tashlashadi.

- Agar mollarni yashirmay o'z xohishingiz bilan topshirsangiz, eringizning gunohi yengillashadi. Uch-to'rt oyda eson-omon qaytadi. O'jarlik qilsangiz, kamida o'n yilga ketadi. Sherik sifatida siz ham qamalasiz, uyingiz musodara qilinadi,- dedi kelganlardan biri.

- Voy, qamalmay men o'la qolay,- dedi opoqi yig'lamsirab.- Mana, hammasi tayyor, hozir o'zim olib borib topshiraman, deb turuvdim, Hosiljon, bolam, sen aytgin, topshirmoqchiydim, a? Ana qo'shnmim guvoh, ayt, bolam.

- Ha, topshirmoqchiydilar,- dedi U ming'irlab.

- Sovet kishisining fazilati shunday, - dedi qo'rqitayotgan yigit.- Halollik - sog'lik garovi.

U ayvonga chiqib tugunlardan birining chetini ochib ko'rdi.

- Hammasimi? Yashirmadingizmi?

- Voy, yashirib go'ringa ortmoqlab ketamanmi? Xudo ursin, hammasi shu, ana, guvoh bolam aytsin.

- Qani, bratishka, ko'tar, mashinaga olib chiq.

"Bratishka"... demak, "Shomilning odamlari", deb o'yladi U. Tomoshadan zavqlangan holda, buyurilgan ishni bajardi.

- Ertaga soat o'nda idoraga borasiz. Tilxat yozib beramiz.

Ular shunday deb chiqib ketishdi.

Tomoshani-ku, ko'rib maza qildi. Ayni choqda, tomosha nima bilan tugashini fahmlab, javoblarini ham puxtalab qo'ydi. Shomil o'shanda Unga qoyil qolgan edi. Boshqa bola bo'lganida yugurib kelardi, "endi nima qilaman", deb zir titragan bo'lardi. Yoki uyidan qochib ketardi. U esa parvoyi palak - quyosh botishini kutib, uyida o'tirdi.

Quyosh botdimi, demak, bozordagilar ham uy-joylari borligini eslashadi. Kun bo'yi ming qiyofaga kirib, dam aldab, dam yalinib, dam maqtab, Xudodan emas, nazoratchilardan qo'rqib charchagan bozorchilar so'nggi hunarlarini ishga solib, avtobusga kira haqi to'lamay, uylariga yetib oladilar. So'ng yostiqaqqa yonboshlab pul sanaydilar. Ana shu pulni sanash chog'ida bir kunlik hordiq ko'tariladi... Hasan aka esa bu shomil yostiqaqqa yonboshlashga, pul sanashga ulgurmaydi. U Hasan akaning uyga kirib kelishini, xotini bilan uchrashishini o'zicha ko'z oldiga keltirib kulimsirab qo'yadi.

...Shubhasizki, Hasan aka uyga kirib kelgach, xotini dovdiraydi. Otasi go'rdan qaytib kelsa bunchalik ajablanmas, ammo "kamida uch-to'rt oy qamoqda o'tirishi lozim bo'lgan" erining kirib kelishidan hayron bo'ladi.

- Voy, Xudoyimdan aylanay, qo'yib yuborishdimi, a? - deydi xotin.

- Kim qo'yib yuboradi? - deb ajablanadi er.

So'ng... boshlanadi. So'ng... g'azab otiga mingan er-xotin uzun-qisqa bo'lib kirib kelishadi.

Shunday bo'ldi. "Onaginangni Uchqo'rg'ondan ko'rsataman!" deb Hasan aka do'q urdi. "Yergina yutkur, pismiq", deb xotini qarg'adi. Ularga otasi bilan onasi qo'shildi. U esa kiprik qoqmay turaverdi. Faqat otasi urib yuborganidan so'ng tilga kirdi. U otasidan hech bo'lmasa bir shapaloq yeyishini, shapaloqdan keyin musht tushib qolmasligi uchun yig'lamsirab baqirishi lozimligini ham hisobga olgan edi.

- Urmang! Agar ursangiz, bularning uyini yoqib ketishadi.

- Kim yoqadi? - deb so'rashdi baravariga.

- O'sha odamlar.

- Sen ularni taniysanmi?

- Yo'q. Ko'chada turuvdim. Bittasi keldi. Hasan akangnikiga kirib shu gapni aytasan, dedi. Men aytmayman, dedim. Aldayotgan bo'lsangiz, meni o'ldirishadi, dedim. U kishi "agar seni birov chertsam ham mana shu uyni yoqib yuboramiz", dedi. Agar kirib aytmasang, seni so'yamiz, deyishdi. Mana bu yerimga pichoq tiqib olay dedi,- U shunday deb barmog'ini bo'g'ziga niqtadi. Onasi Uning gapiga chippa-chin ishonib, qo'rqib ketdi. U esa gapi ta'sir eta boshlaganini sezib, so'nggi, hal qiluvchi zarbani berdi: - Ishonmasangiz mentlarga xabar qiling. Hammasini aytib beraman. Ular o'g'rilarni topishadi.

- Mentlaring kim? - dedi opoqisi tushunmay.

- Milisa,- deb po'ng'illadi U.

- Adasi, gapi to'g'ri, a?

- Yo'q, milisaning keragi yo'q. Ularni o'zimiz topamiz. Hasanjon oshna, buni menga qo'yib bering, bilganlarini joniga qo'shib bo'lsa ham sug'urib olaman. Topilmasa, mollarning teng yarmi mening bo'ynimda.

Ular chiqib ketishgach, otasi yana iskanjaga oldi. Yana urdi. Endi onasi yonini oldi.

- Aytmasam o'ldirishardi, deyapti-ku? Shularning moli deb mening bolam o'lib ketishi kerakmidi?

- Hovliqma, e galvars, buningni qo'rqitishgan. Bu hezalak bitta gapga laqqa tushgan.

- Laqqa tushmadim. Qo'rqqanim ham yo'q. Men hezalak emasman,- dedi U dadil.- O'ldirmasligini bilardim. Lekin boshqa ishni albatta qilardi.

- Qanaqa ishni?

- Hasan akaniki bo'lmasa, biznikiga kirishardi. Shu ko'chadan ikkita uyni mo'ljallashgan ekan.

Shu gapi boshi uzra quyushayotgan abri baloni tarqatdi. Otasi shashtidan tushdi, onasi Uning aqliga tasanno aytdi.

U quruq qolmadi o'shanda. Cho'ntagi pulga to'ldi. Shomil uchun qilib yurgan barcha xarajatlari qopladi. "Sizga bildirmay sigaret sotuvdim", deb onasiga ham puldan berib, olqish oldi. Qolgan pulni Shomilning atrofidagi bolalarni iydinshga sarflay boshladi.

Shomil boshqalarga nisbatan ko'proq unga ishonardi. Shu ishonch tufayli Shomilning katta akalari davrasiga kirib bordi. Katta akalar bilan Uning orasida Shomil bor edi. Uni yo'ldan olish, katta akalarga vositachisiz yaqinlashishni o'yladi. Bir necha uyni o'marishda yordam bergach, katta akalar ham uni yaxshi ko'rib qolishdi. Ana o'shanda u aqlini ishga soldi. Shomilni mustaqil ishlashga unday boshladi. Shomil yoniga uch bolani olib, u ko'rsatgan uyga tushdi. U esa o'sha zahoti militsiyaga xabar qildi. Bir marta sudlangan Shomil qulog'ini ushlab ketdi. U esa olg'a boraverdi. Avval kinoxona atrofining mutlaq xo'jayini bo'ldi. Shomil bolalarni kuch bilan ushlab turardi. U esa puli bilan ushladi. Shomil qamoqdan qutulib chiqqanida Uning ta'sir doirasi ancha kengaygan, oddiy Hosil emas, chindan ham Hosilboyvachchaga aylangan edi. Shomilga xiyonat qilgan bo'lsa ham, qamoqdan chiqishini aniqlab, o'zi kutib oldi. Shohona izzat ko'rsatdi.

- Xoinligingni bilsam ham seni sotmadim,- dedi Shomil unga.

- Siz - zo'rsiz! Sotmasligingizni bilardim.

- Nimaga atrofimda pashshaxo'rda bo'lyapsan, endi qo'rqyapsanmi?

- Sizdanmi? - U kuldi.- Men hech kimdan qo'rqmayman. Siz menga keraksiz. Men esam sizga kerakman. Siz - zo'rsiz, lekin katta ishlar qo'lingizdan kelmaydi.

Shomil bir-ikki kun surishtirib, mavqeini aniqlagach, Unga tobe bo'la qoldi. Ilgarilari U Shomilning yonidan jilmagan bo'lsa, endi Shomil uning yonidan jilmaydigan bo'ldi. G'ilayning o'qrayib qarashiyiq ko'pchilik ko'ngliga g'ulg'ula solardi. Ana shu qarash tufayli ayrim ishlar "Tinch yo'l bilan hal etilar edi"...

Hosilboyvachcha hali keng qanot yoymasdan avval Asadbek pinjiga kirishga urinib ham ko'rdi. Uning niyati qal'a ichiga o'tib, so'ng asta yemirish edi. Biroq qal'a sarkardalari U o'ylagandek anqov emas edilar - yaqinlashtirmadilar. Asadbek Uning turqini ko'rgandayoq ensasi qotdi. Chuvrindi Uning tarjimai holi bilan erinmay qiziqib, Asadbekni xavfdan ogoh etdi. U hatto Kesakpolvonga ham yoqmadi. "Bu mijg'ovning qo'lidan faqat mijg'ov ishlar keladi", dedi. Na iloj, yo'li to'silgan ekan. U ham anoyi emas, indamay orqasiga qaytavermaydi. Qal'ani qamal qiladi. O'n yilmi, yigirma yilmi, qamal qilib turaveradi. Oxir-oqibat qo'lga oladi. So'ng qo'porib tashlaydi.

Keyingi voqealar, ayniqsa Qilich Sulaymonov voqeasi unga qal'a nuray boshlaganidan dalolat berdi. U avvaliga vinzavod boshqoniga yordam berdi. So'ng qo'l-oyog'ini bog'lab egasiga topshirdi. Qilich Sulaymonov Hosilboyvachchaga suyanaman, deb go'llik qildi. Bolalikdagi voqealar, gaplar uning esidan chiqqan edi, Hosilboyvachchaning esa xotirasi tiniq, o'yinga qo'shmagan, "kelgindi" deb haqorat qilgan bolani u hali unutmagandi. Qilich Sulaymonov bahonasida Asadbekka qarshi olib borayotgan pinhona urushi yashirin holatidan chiqqa boshladi. Elchinni to'yga taklif etib sharmanda qilganida buni ko'pchilik sezdi. U davri-davroni kelayotganini sezdi. Ayniqsa Jamshidning o'limi "dushman lageri"ning parokandalikka uchrayotganini ayon etdi. Chuvrindinikiga fотиhaga bordi. Maqsad - fотиha o'qish emas, maqsad - Asadbekning, a'yonlarining rang-ro'yini ko'rmoq, kayfiyatlarini qanday ekanini aniqlamoq edi. Asadbekni ham, Kesakpolvonni ham uchratmadi. Uni Chuvrindining yolg'iz o'zi, sir bermagan holatda kutib oldi.

- Kimning ishi ekan bu? - dedi Hosilboyvachcha.

- Dunyoda g'alamislar kammi? - deb javob berdi Chuvrindi.

- Harholda g'aflatda qolibsizlar. Bek akamga ayting, g'aflat yomon narsa. Bu ikkinchisi, a?

- Ha, ikkinchisi.

- Bizga xizmat bormi? Topaylik o'sha g'alamislarni.

- E, boyvachcha, tashvish chekmang. O'rganning nonini yarimta qilmaylik. G'alamislarni topish - ularning yumushi. Biz tirikchilik orqasida tinchgina yurgan odamlarmiz...

Shu suhbatning ertasiga "Asadbekning qizi o'zini osibdi" degan tahlikali xabarni eshitgach, unga ko'p narsa oydin bo'ldi. "Bek aka tugabdilar, asfalasofilinga jo'nashlariga bir qadam qolibdi", deb qo'ydi.

Shu kuni Hosilboyvachcha qamal holati yakunlanganini angladi.

3

Zelixon biron g'alva chiqmog'ini kutgan edi. Ammo bu qadarli fojia yuz berar, deb o'ylamagandi.

Beozorgina tong otdi. Bu tongni Ismoilbey odati bo'yicha namoz bilan, kichkintoylar uyqularida ko'rayotgan shirin tushlari bilan kutib olishayotgan edi. Ahadbeyning iltimosiga ko'ra bu uyda tunagan Zelixon uxlaganday bo'lmadi. Har yarim soatda shovqin solib o'tuvchi poezdning guldiragiga bu xonadondagilar ko'nikib qolgan, uxlayverishadi. Ismoilbey bomdodni o'qiyotganida yana bir poezd o'tdi-yu, Zelixon o'rnidan turib ketdi. Ahadbey ham uyg'oq edi, oshnasining turganini ko'rib, u ham qaddini ko'tardi. Ismoilbey namozni ado etib bo'lganidan keyin ham joynamozdan jilmadi. Otasining uzoq o'tirib qolganidan ajablanib, Ahadbey unga qarab-qarab qo'ydi.

Quyosh ko'tarilganida bolalar ham turishib, barchalari birga o'tirib nonushta qilishdi.

- To'yni bekor qoldirding, oshna, mana, hammasi tinchiganga o'xshaydi,- dedi Zelixon choy icha turib.

- Tinchigani rost bo'lsin,- dedi Ahadbey.- Endi to'yni qovun pishig'ida qilamiz.

- Inshoolloh,- dedi Ismoilbey o'ychan.- Bandalariga insofu taviq bersin. Zulmdan asrasin. Ya bani Odama! Inni harratu-z-zulma ala nafsii va jaaltahu baynakum muharraman fala tazalamuu.

Odamlar bilan gaplasha turib, ora-orada o'zicha pichirlab qo'yish Ismoilbeyning odati edi. Bu safar pichirlamay, hamma eshitadigan qilib arabchalab gapirishi Zelixonni ajablantirdi.

- Gapingizga tushunmadim? - dedi u.

- Tushunmadingmi? Ha, bu hikmatni anglash qiyin. Anglagan taqdirda ham amalga oshirish mushkuldir. Boshqalarni qo'yatur. Mana, sen, anglaganingda ham ijro etolmaysan.

- Shu qadar befahmmanmi yo ojizmanmi? Qani, ayting-chi. Balki...

- Olloh subhanahu va taolo aytadiki, "Ey odam farzandlari, men zulmni o'zingga harom qildim va uni sizlarning o'rtalaringizda ham harom qildim. Bas, bir-birlaringizga zulm qilmanglar".

- Yaxshi gap ekan,- dedi Zelixon.- Lekin menga tanbeh berganingizga tushunmadim. Men hali birovni o'ldirmaganman. To'g'ri, urganman, o'marganman, lekin o'ldirmaganman.

- Zulm faqat o'ldirishdan iborat emasdir. Yomon so'z aytib birovning dilini og'ritish ham zulmdir.

- Endi bu yog'ini juda tor olib yubordingiz. Ba'zan shunaqa holat yuz beradi-ki, biron ablahni o'ldirib faqat savob topasiz. Mana, Selimni do'pposladim. Ahadbey ko'rdi. Aslida qilmishi uchun uni o'ldirishim shart edi.

- Al qasosu minal Haq! Jazo berishga senda huquq yo'q. Jazolovchi qodir Xudodir.

- Xudo u ablahni jazolagunicha, dunyoni ostin-ustin qilib yuboradi.

Ismoilbey Zelixonga gap uqdirib bo'lmasligini bilgani uchun "Bandalaringga insof ber", deb pichirlab qo'yib, bahsni to'xtatdi. Zelixon gapni chuvalamadi.

Dasturxon yig'ishtirilayotgan paytda ko'chani narigi betidagi qo'shni ko'rindi. Ko'cha eshik ochiq edi, shu sababli "Domlajon, uydamisiz?" deb kirib kelaverdi. Uch-to'rt kundan beri soqol olishga hafsala qilmagan ellik yoshlardagi kishi Ismoilbey bilan qo'shqo'llab so'rashdi. Dasturxonni qayta yozishmoqchi edi, unamadi.

- Bozorga bormoqchiman, domlajonni bir ziyorat qilay, dedim. Ko'chaga chiqib qaragam, darvozamning tepasiga chorsi bog'lab qo'yilibdi. Yap-yangi, deng. Yechib, belimga bog'lab oldim, - u kulimsirab belbog'ni ko'rsatdi. - Hoynahoy domlajonning nabiralari bog'lashgandir, sovchi qo'ymasdan oldin turklar shunaqa qilarmikin, deb fikr qildim.

- Yigitali aka, bizda bunaqa odat yo'q. Sovchi qo'yishga hali besh-o'n yil bor.

- Endi bu bir omadi gap-da, Ahadbey inim. Hozirdan chorsi bog'lab turilsa, chorsidan yalchib qolarmidik, deyman-da. - U shunday deb kuldi-da, ajablanib qarab turgan Zelixonga ko'zi tushib, jiddiylashdi. - Bu hazil, domlajon, omadi gap shuki, men munday

qarasam, yana uch-to'rt darvoza tepasiga bog'langan. Shunga boshim garang bo'ldi. Bozorga borishga ham oyog'im tortmay qoldi. Yo'ldan qaytdim. Yuragimga bir g'ulg'ula oralaganga o'xshaydi.

Yigitalining keyingi gapini eshitib, Ismoilbey boshini egdi. Uning yuragi bir necha kundan beri notinch edi. Bir necha kundan beri ko'zini yumdi degunicha, ona yurti Mesxetiyan ko'radi. Dengiz mavjlari ko'zlarini quvnatadi. Dengiz sohilida, qirg'oqdagi mayda toshlarni ohista silayotgan ojiz to'lqinlarni bezovta qilib yugurayotgan ishtonchan bolani ko'radi. "Sen kimsan?" deb so'raydi ajablanib. Bola qiqirlab kuladi. "Men - o'zingizman, men - Ismoilbeyman. Men bunda bobomni kutayotirman". Hayotni faqat shodlikdan iborat deb o'ylovchi bola - Ismoilbey qiyqirib, quvnab yuguradi. Dunyodan rizqi uzilay deb turgan qariya - Ismoilbey esa unga havas bilan qaraydi. Unga ergashib yugurgisi keladi. Ammo oyoqlarini yerdan uza olmaydi. Bola - Ismoilbey yuguradi. Sachragan suv tomchilari quyosh nurida zumrad misol bir tovlanish beradi-yu, yana o'z o'rniga qaytadi. Bolaning quvnashidan dengiz ham mast, quyosh ham yayrab nur sochadi... So'ng... dengizning ufqqa tutash yerini yondirib quyosh botadi. So'ng Oy ko'tarilib, bu yong'indan aziyat chekkan dengiz yuzini silab, ovutadi. Oy nuri dengiz uzra uzun poyandoz soladi... Shu onda poyandoz ustida bobosi ko'rinadi. Bola - Ismoilbeyni ko'tarib, yelkasiga o'tqizadi. Iziga qayta boshlaydi. Bola xursand. Bobosi g'amgin. Indamaydi. Nur poyandoz bo'ylab yuraveradi. Qariya - Ismoilbey bobosini chaqiradi. Javob bo'lmaydi. So'ng u ham poyandozga oyoq qo'yadi. Yuraveradi, yuraveradi... Oxiri dengiz tubiga qarab tusha boshlaydi. Bola - Ismoilbey bilan bobosini suv yutadi. Uning esa nafasi qayta boshlaydi... Cho'chib uyg'onadi. Kalima keltiradi... Necha kundan beri ahvol shu. "Bu nimadan darak beradi?" deb o'ylaydi. O'y o'ylab, o'yining nihoyasiga yeta olmaydi.

Yigitalining gapi xavotirini yana uyg'otadi.

- Kimlarning uyiga chorsi bog'lanibdi? - deb so'radi Ismoilbey.

- Haydarali, Muhsinali, Ziyodali, Niyozali...

Bu mahallada o'zbeklarga nisbatan turklar ko'proq edi. Yigitali nomini tilga olgan odamlar o'zbeklar bo'lgani uchun, Ismoilbeyning gumoni haqiqatga aylanganday bo'ldi. Lekin Yigitaliga sir boy bermadi.

- Yigitali, siz bozorga bahuzur boravering. Bu bolalarning bir o'yini bo'lsa kerak-da.

Yigitali chiqib ketgach, Ismoilbey Zelixon bilan Ahadbeyni yoniga chorladi:

- Bu o'yinda bir shumlik bor ko'rinadi, - dedi u. - Ziyrak bo'linglar. Kimdir o'zbeklarning uylarini belgilab chiqibdi. Shu uylarga balo yog'ilmasin, ziyrak bo'linglar.

Zelixon nonushtadan keyin ketmoqchi edi. Bu gapni eshitib, joyidan jilmadi. Barchalarining ko'ngliga bulut soya tashlagan, biroq ular bu bulutning nomi ofat ekani, undan tez orada yog'ajak ofat yomg'irining necha shirin jonlarni sug'urib olmog'ini, necha odamlarning sargardonlik balosiga muhtalo etmog'ini bilmas edilar.

Bu tong quyosh beozorgina bosh ko'targan edi. Odati bo'yicha beozor nur sochardi. Ajabki, bu beozor nur-dan g'ofil bandalar ham, ahli shaytanat ham nur emardi.

Ofat buluti kutilmagan tezlikda, kutilmagan yovuzlik do'lini yog'dirib bu mahallaga ham yetib keldi. Bulutning sovuq shabadasini avval Yigitali keltirdi. U hovliqib kirdi-da:

- Domlajon, omadi gap shuki, dam g'animat! Turklarning uylariga o't qo'yishyapti! O'zlarini kaltaklashyapti, qochinglar! - dedi.

- Kim yoqyapti, kim uryapti? - deb so'radi Zelixon.

- Kim bo'lardi? - dedi Ahadbey unga javoban. O'g'lining zaharli gapini eshitgan

Ismoilbey bosh chayqadi:

- Unday gumon qilma, o'g'lim. Non bergan jon olmaydi.

Mahallaning kunbotar etagidan quyuq qora tutun o'rlay boshladi.

- Qaranglar! - dedi Yigitali.

- Bolalar qani?! - deb baqirdi Zelixon. - Tez bo'!

Ular ko'chaga chiqishganida olomon ko'rindi.

- Biznikiga, biznikiga kiringlar, - dedi Yigitali hovliqib.

Fikrlashmoqqa, maslahatlashmoqqa fursat yo'q edi. Hammalari vahima to'riga o'ralgan holda Yigitalinikiga otilishdi.

- Darvozaga bog'langan chorsining ma'nosini endi tushundingizmi? - dedi Zelixon. - O'zbeklarning uyini belgilashgan, bu uylarga tegishmaydi.

- Men ahmoq, uni yechib olibman, - Yigitali shunday deb, ko'chaga chiqdi.

Odamlarning hayqiriqlari, faryodlar, yonayotgan uylarning tomidagi shiferlarning otash zabtiga chidamay qarsillab yorilishi - hammasi ayqash-uyqash bo'lib ketdi.

Olomon Ismoilbeyning uyiga yaqinlashganida Yigitali ularning yo'lini to'smoqchi bo'ldi.

- Hoy, yaxshilar, bu uyda domla turadilar. Tegmanglar, Xudodan qo'rqinglar!

Olomoni boshlab kelayotgan malla odam unga tanish ko'rindi. Biroq uni qaerda ko'rganini bu sarosimada eslay olmadi. Malla benzin to'ldirilgan plastmas idishni qo'ltiqib olgan edi. Yigitali uni qo'lidan ushladi.

- Birodar, bu uyga tegmanglar. Domlaning uyi. Bolalarimizni o'qitgan.

- Nari tur! - malla shunday deb so'kindi-da, tirsagi bilan qattiq turti.

Yigitali shundan keyin esladi: buni kecha oqshom chog'i shu ko'chada ko'rgan edi. U o'ziga o'xshagan uch-to'rttasi bilan ko'zlari olazarak holda ko'chadan sekin o'tib borayotganida Yigitali: "Birodarlar, birovni qidirayapsizlarmi?" deb so'rab, "Ammangning erini, bor ishingni qil", degan javob eshitgan edi.

Ko'krigidan zarba yegan Yigitali achchiqlandi-da, uni yoqasidan oldi:

- Tegma, deyapman senga, itdan tarqagan!

Malla uning oyog'iga zarb bilan tepdi. Yigitali og'riqqa chidolmay cho'kkalab qolganida jag'idan tepki yeb, cho'zildi. Malla bir oyog'i bilan tomog'ini ezgan holda ustidan benzin quya boshladi. Ana shu onda Zelixon eshikdan mo'raladi. Mallani tanidi - Fedya! U yashin tezligida eshikni ochib, ko'chaga otildi. "Fedya!" deb baqirdi. Fedya ovoz qayoqdan kelganini fahmlamay turib jag'iga tushgan musht zarbidan qalqib ketdi. Qorniga tushgan tepkidan bukchayib, qo'lidagi idishni tushirib yubordi. Zelixon hushidan ketayozgan Yigitalini turg'izmoqchi bo'ldi.

- O'zlarining o'zbeklaringni o'ldirtirib tomosha qilib turasanlarmi! - deb baqirdi Zelixon olomonga qarab.

- Urlaring, bu turkni! - deb baqirdi jon achchig'ida Fedya. Shu zahoti Zelixon gardanida og'riq sezdi. Yigitalining: "Birodarlar, bu turk emas!" degan baqirig'ini eshitdi. Eshitdi-yu, hushidan ketdi. Dimog'iga achchiq tutun kirib, ko'ngli aynidi.

II bob

1

"Man zalla fi nafsihni rafa'allohu qadrahu va man azza fi nafsihni azallahu fi a'yuni ibodihni"[2].

Asadbek bu hikmatdan bexabar edi. Bola chog'ida, bunday hikmatlar qalbiga muhrlanishi lozim bo'lgan pallada otasi urushda edi. Onasi tirikchilik tashvishidan ortmasdi. Mahalladagi qari-qartanglar ham bolalarga odob o'rgatish yumushiga befarq bo'lib qolgan edilar. Go'yo ular urush tamom bo'lganidan keyin ham hayot davom etajagini, jamiyat yaxshi xulq egalari muhtoj bo'lajagini unutgan edilar. Barcha o'z qayg'usi, o'z tashvishi bilan band edi. Keyinchalik og'ir zamonlar o'tdi. Qorin to'ydi. Ammo ruh och qolaverdi. Odamlar esa bargsiz, mevasiz daraxtga aylandilar.

Asadbekning ruhi ba'zan ochlikdan chirillar, vujudini tilka-tilka qilib tashlardi. U chorasiz, bu yoshda endi ruhini to'ydira oladigan ozuqa topa olmas edi. Ruhi och odamning bu dunyoda umr kechirmog'i og'ir, juda og'ir. Mol-mulk hisobsiz, ammo ruh och. U ba'zan holatiga o'zi ham tushunmay o'yga toladi: "Menga yana nima yetishmaydi?" deb o'ziga-o'zi savol beradi. Savol berishga beradi-yu, javob topa olmaydi. Bu ojiz banda bilmaydi-ki, boylikda hech qanday ulug'vorlik yo'qtur. Boylik - sokinday ko'ringan dengiz uzra qurilgan bir qasrdir. Dengiz bir chayqalsa, tamom, qasrdan nom-nishon qolmas.

Sirtidan qaragan kishiga balki u baxtli ko'rinar. Asadbek faylasufona fikrlar bilan mashg'ul bo'lmoqni yoqtirmaydi. Mushohada qilmoqni Chuvrindiga chiqargan. Bir kuni u: "Kimning qalbi bo'lmasa - u baxtsizdir", degan edi. Kesakpolvon: "Bunaqa gaplarning bilan miyamning astarini teskari qilib yuborasan", deb so'zini bo'lgan, Asadbekka esa mana shu hikmat yoqqan edi. Hatto bir necha kun bu hikmatning mag'zini chaqmoqchi bo'lib o'ylanib ham yurdi. Keyin esa... yodidan chiqardi.

Zaynab o'zini osgach, xotirasining qay bir burchaklarida g'aflat bosib yotgan bu hikmat uyg'ondi. "Mening qalbim yo'qmi, men baxtsizmanmi?" degan savol uni og'ir ahvolga solib qo'ydi. Qizining o'zini osib qo'rganini eshitib qo'rqdi. Nimadan qo'rqdi - bilmaydi. Zaynab o'g'irlanib, so'ng qaytib kelgan mahalda, "bundan ko'ra o'ldirib yuborganlari yaxshi edi", degan o'yga ham borgan edi. Qizi ajal bilan yuzma-yuz bo'lganida esa, qo'rqdi. Kechagina nomus unga hukm o'tkazgan edi. Shu nomus bandiligida Jamshidga o'limni ravo ko'rgan edi. Bugun nomus tuyg'usi uni tark etdi. Bolasining o'lishi mumkinligi uni qo'rquvga soldi. Shu qo'rquv tufayli qizi yotgan uyga kirishga yuragi betlamadi. Manzura fojiasining sababini bilmas edi. U esa, aniq bilmasa-da, taxmin qilardi. Shu bois uyga kirib qizining ko'ziga qarashga botinmas edi. Manzura bir-ikki hovliga chiqib, unga ma'nodor qarab qo'lygach, kirishga majbur bo'ldi. Zaynab ko'zlarini shiftga qadab yotardi. Otasi kirganini bilsa ham, hatto kiprik qoqmad. U o'zini osganini biladi. Ammo hozir tirikmi yo o'likmi ekanini bilolmaydi. Onasining yig'lamsiragan ovozini eshitadi. Biroq gaplarini durust uqmaydi. Otasi kirdi, tomoq qirdi. Endi u ham "Qizim..." deb gap boshlaydi...

...Kumush o'lar chog'ida qaynotasi kirar edi. Kumush, ahvoli og'ir bo'lsa ham bir qo'zg'olar edi. U esa qilt etmay yotibdi. U Kumushning taqdiriga yig'lagan edi, unga kim yig'laydi? Shu fikr Zaynabning xo'rligini keltirdi. Kipriklari pipirab, ko'zlarida yosh qalqidi. Asadbek buni ko'rdi. Birdaniga uning ham yig'lagisi keldi. O'zini nochor sezdi.

"Bolang oldida qaddingni bukma! Hamisha adl tut. Hamisha dadil yur. Bolang seni yerparchin holda ko'rmasin. Dardga taslim bo'lganingni sezmasin. Seni hamisha kuchli deb bilsin va faxrlansin!" - mana shu aqidaga qattiq rioya qilib yashayotgan Asadbekda qaddini bukmoqqa moyillik sezildi. Beldan quvvat, oyoqdan mador ketganday tuyuldi. Ammo ojizlik hissi unga bir daqiqagina hukm o'tkazdi. Bir daqiqadan so'ng u asliga qaytdi.

- Qizim...

Zaynab boshini burib, otasiga qaradi. Asadbek bu qarashda "Jamshid akamni nega o'ldirdingiz?" degan savolni o'qidi. Zaynab bu savolni tilga chiqarib so'ragan taqdirida ham javob ololmas edi. Ko'zlarda zuhurlangan savoldan qutulish oson - nigoh olib qochilsa kifoya. Asadbek shunday qildi.

- Qizim... o'zingni tut. Hammasi yaxshi bo'ladi, - dedi. Keyin yana Zaynabga qaradi.

- Nima yaxshi bo'ladi? Jamshid akamni tiriltirish qo'lingizdan keladimi? - deb savol berdi Zaynabning ko'zlari.

Javob o'rniga yana nigohini olib qochdi. Bu holda uzoq turolmashligini bilib, ohista burildi-da, uydan chiqdi.

Zaynab otasining izidan qarab qoldi. "Hammasi yaxshi bo'larmish... Bir odam bekordan-bekorga o'lib ketdi. Endi nimasi yaxshi bo'ladi? Ha, men o'lmay qoldim. Bularga shunisi yaxshi bo'ldi. Bir oz o'zimga kelganimdan keyin erim olib ketadi. Vujudimizni yana soxta mehr niqobi bilan chirmab yashayveramiz. Keyin bola tug'iladi... "Bola tug'ilganidan keyin meni o'ldiring", deyman. "Sizga xiyonat qildim", deyman. Yolg'on gapiramanmi? Nima uchun yolg'on gapirishim kerak? O'ldirsin, debmi? O'ldirarmikin? O'ldira olarmikin? Mendan o'lim qochdi..."

Oradan ko'p o'tmay hovlida Elchin ko'rindi.

Bu paytda Asadbek Kesakpolvon bilan katta xonada o'tirar edi. Elchinni ko'rib, Kesakpolvonga "chaqir uni" degan ma'noda qaradi. Kesakpolvon hovliga chiqqunicha Elchinni Manzura qarshilab Zaynab yotgan xonaga boshladi. Manzura ichkari kirmay ostonada qoldi. Shunda Kesakpolvon "Yanga!" deb chaqirdi. Manzura qarashi bilan "kuyovni bek chaqiryapti" degan ma'noda imladi. U xonaga qaytib kirganida Asadbek o'rnidan turib olgan, qo'llari orqasida, boshini sal eggan, qovog'i esa uyulgan edi. "Kuyovini ko'rib, fe'li aynidi-ku?" deb o'yladi Kesakpolvon. Asadbek turib olgani uchun u ham joyiga borib o'tirmadi. Elchin kelmasidan avval ham gaplari qovushmayotgan edi. Kesakpolvon Asadbekning fe'lini yaxshi bilgani uchun "nima bo'ldi?" deb so'rab o'tirmadi. Yupatishga ham harakat qilmasdi. U xo'jasi boshiga savdo tushganini fahmladi. Bunday paytda uning yonida bo'lmog'i shart ekanini eslatish ortiqcha. Gap-gapga qovushmasa ham, umuman, gapirilmasa ham mayli, Asadbekning yonidan jilmaydi. Asadbek soqov bo'lsa, u ham soqov, yursa yurar, o'tirsa o'tirardi. Asadbekning jahli chiqqanida yoki yuragi siqilganida Kesakpolvon o'zini bilmaganga oladi. Xo'jayinni gapga solib, ko'nglini yumshatishga harakat qilmaydi. Asadbek qadrdon a'yonining bu qilg'iga ko'nikib qolgan, uning soyaga aylanib yurishi g'ashini keltirmaydi. Hozir ham ko'p yillar mobaynida shakllangan bu an'ana buzilmadi.

Elchin kirib kelganida ular katta xona o'rtasida tik turgan holda gaplashishardi. Elchin ostonaga hatlab salom berishi bilan Asadbek darg'azab ko'zlarini unga qadadi-da, ustiga tik bosib keldi. Salomiga alik bo'lmadi. Faqat:

- Jamshidda nima qasdingiz bor edi?! - dedi titroq ovozda.

- Jamshidda? - Elchin Zaynabning gaplaridan ajablangan bo'lsa, bu ayblovdan tamom gangidi. - Nima bo'ldi o'zi, hozir eshitdim.

Gapini tugatishga ulgurmasidan Asadbek uni giribonidan oldi.

- Jim yurgin, deganmidim? Qasosingni olgan eding-ku?

- Bek aka, avval gapimni eshiting. Hozir Farg'onadan kelyapman, axir.

- Haydar, Shilimshiq qanday o'ldirilganini ko'rganmiding? - dedi Asadbek uni qo'yib yubormay. - Ayt bunga, ko'rganmiding?

- Ko'rgandim.

- Jamshidni-chi?

- Ko'rdim. Xuddi o'sha daraxtga osib, haligisi kesib tashlanibdi.

Asadbek Elchinning giribonidan qo'lini oldi-yu, o'sha zahoti jag'iga musht tushirdi. Elchin gandiraklab ketdi. O'zini o'nglashga ulgurmay Kesakpolvonning tepkisini yedi. Asadbek g'azab otiga minib tomosha ko'rsatmayotgan edi. U Jamshidning o'limida chindan ham Elchinni aybli deb topdi. Nazarida, Elchin daydib ketmay uyida o'tirganida, xotinigay yaxshi qaraganida bu ko'rgiliklar yo'q edi...

Kesakpolvon esa Asadbekning harakatini boshqacha tushundi: Asadbek aybni kuyoviga ag'darib uning qo'l-oyog'iga kishan urib olmoqchi. Birga bo'lganlaridan beri kimki Asadbekdan musht yesa, Kesakpolvonning tepkisidan ham bebahra qolmagan. Bu qiliq odat darajasidan chiqib, qonun martabasiga yetgan edi. Asadbekning qahridan cho'chuvchi odam uning mushtidan emas, ko'proq Kesakpolvonning tepkisidan qo'rqardi. Hozir ham shu qonun kuchga kirdi. Kesakpolvon kaltafahmlik qilib, tepayotgan odami xo'jasiga kuyov ekanini o'ylamadi. Asadbek esa ro'parasidagi odam kuyovi ekanini unutmagani edi. Yana tepishga chog'langan Kesakpolvonni nari itardi.

- Buni tepishga haqqing yo'q!

Elchin tisarilib, devorga suyandi. Nafasi qaytdi.

- Qadamingni o'ylab bos, bola, - dedi Asadbek, unga g'azab bilan tikilib. - Endi sal nari-beri yuradigan bo'lsang, Jamshidning orqasidan jo'naysan. Endi ayab o'tirmayman!

Elchin bukchaygan holida tashqariga chiqib, ayvonda bir oz o'tirdi. Manzura kuyovining ahvolini ko'rib yaqinlashmoqchi bo'ldi-yu, derazadan qarab turgan eriga ko'zi tushib, jur'at etolmadi.

Asadbekning bergan tanbehi Kesakpolvonga yoqmadi.

- Ilgari bunaqa demas eding, - dedi gina bilan.

- U mening kuyovim. Haqqing yo'q tepishga.

- Shu gapni uning oldida aytasanmi?

- Jirillama, senga kim qo'yibdi nozu firoqni.

Kesakpolvon nojoiz gina qilganini tushunib, tarang vaziyatni yumshatish yo'liga o'tdi.

- Uning bo'yniga ilib yaxshi qilding. Endi o'pkasini bosib oladi.

- Aqling yetmagan ishlarga aralashma.

Kesakpolvon indamadi. Bunaqa paytda Asadbekka Chuvrindini ro'para qilish kerak. U xo'jasini g'azab otidan avaylab tushirib oladi. Ba'zan Asadbekning o'zi bu otdan qanday tushganini bilmay ham qoladi.

2

Qoringa bexos tushgan tepkning zarbi har nafas olganida o'z kuchini ko'rsatadi - og'riq zo'rayib, joni tanasini tashlab qochishga ham tayyor bo'lib qoladi. Qamoqda ekanida, "O'qilon"ning amri yetib bormay, zo'rlardan bir-ikki tepki yegan, ammo bunchalik azob chekmagan edi. Bunisi kutilmaganda bo'lgani uchunmi yo zarba benihoya kuchli edimi, harholda bukchaytirib qo'ydi. Og'riq zabtiga olardi, u hatto "biron yerim uzilib tushdi shekilli, hademay qon qusib o'lsam-a?" deb ham o'yladi. Bu fikr oriyatni uyg'otdi. Oriyat tan azobidan kuchlilik qilib, ayvonda ko'p o'tirishga qo'ymadi. O'rnidan turdi. Qaddini ko'tarishga harakat qildi. "O'ladigan bo'lsam ham shu yerda, shularning oldida o'lmay. Azob chekib, jon berayotganimni ko'rishmasin. Undan ko'ra ko'chada itday xor bo'lib o'lganim yaxshi..." Elchin shu fikrda dadil yurmoqqa intildi. Hatto boloxonada o'g'rincha qarab o'tirgan yigitlarga qarab, jilmayib ham qo'ydi. Ko'chaga chiqib o'ttiz qadamcha yurgach, orqasiga qaradi. Hech kim kuzatmayotganiga ishonch hosil qilgach, daraxtga suyanib, tin oldi. So'ng qaddini bir oz eggan holda yana yurib ketdi. Ellik qadamlar yurgach, og'riq kuchaydi, ko'ngli aynidi. To'xtadi. Devorga suyanib o'tirdi. "Boshlanyaptimi? Jon talvasasi shu bo'lsa kerak. Chiqib ketganim yaxshi bo'ldi. Ancha yurib qo'ydim shekilli?..." U kelgan yo'liga qaradi. Shunda Asadbekning darvozasiidan bir yigit chiqqanini ko'rdi. Yigit yon-atrofga alanglab oldi-da, mashinaga o'tirdi. "Arining uyasi buzilibdi-ku, kim cho'p suqibdi?" deb o'yladi u. Xayolidagi bu savolga javob topmay turib ro'parasida mashina to'xtadi. Haydovchi yigit o'tirgan yerida cho'zilib, yon eshikni ochdi-da: "Akaxon, o'tiring", dedi. "Menga rahm qildilarmi? - deb g'ijindi Elchin. - Mehribonchiligingni onangga qil... he..." U o'rnidan turib, yura boshladi. Yigit uning qadam olishiga moslab mashinani sekin yurg'izdi. Mashina eshigini yopmadi. "O'tiring", deb boshqa lutf ham qilmadi. Elchin bu tomosha atrofdagilar uchun kulgi bo'larini anglab, to'xtadi. Yigitni so'kmoqchi edi, o'zini tiydi. "Bunda nima ayb? Unga buyurishgan. "Olib borib qo'y", deyishgan. Olib borib qo'yadi. "O'ldirib kel", deyishgan bo'lsa, o'ldirib keladi. Bir jihatdan shunisi ham durust - mushkulimni oson qiladi". Shu fikrda mashinaga o'tirdi. Yigit "Qayoqqa olib borib qo'yay", deb so'rab ham o'tirmadi. Hatto "Baribir o'tirar ekansan, noz qilishing nimasi edi", degan ma'noda qarab ham qo'ymadi. "Bu sodiq laychalarning hammasi kamgap-a?" deb o'yladi Elchin. U o'rindiqqa yastanib o'tirib, chuqur-chuqur nafas oldi. Og'riq bir oz pasayganday, tepki zarbidan go'yo bir-biriga chirmashib tarang tortilib qolgan ichaklari bo'shashganday tuyuldi. Og'riq chekinishi bilan fikri tiniqlasha boshladi. Xayoliga yangi yil kechasi keldi. Eshikning qiya ochilishi... Jingalak sochli yigit... Salom-alik yo'q, "siz falonchimisiz?" deyish yo'q. "Sizni Bek aka chaqiryaptilar", deb mashinasi tomon yurgan edi. Elchin o'shanda ham yarim soat-bir soatdan so'ng tirik qaytadimi yo murdasi ko'chaga, qaysi bir axlatxonaga olib chiqib tashlanadimi, bilmas edi. Hozir ham bilmaydi. Yigit yo'ldan ko'zini uzmagani holda labiga sigaret qistirib, tutatdi. Dimog'iga tutun urilib, Elchinning ham chekkisi keldi.

- Chakishdan ol! - dedi buyruq ohangida. Bu ohangdan o'zi ham taajjublandi. "Hechqisi yo'q, buyruq qilishga haqqing bor. Sen xo'jayinning kuyovisan", deb taskin berdi ichki bir ovoz. Shu onning o'zida boshqa bir ovoz qitmirlik bilan "o'limga mahkum etilgan kuyovsan", deb qo'ydi. Elchin past ovozda buyurdimi yo shovqinda eshitmadimi, yo o'zini eshitmaganga soldimi yo "sening buyrug'ing menga o'tmaydi" dedimi, harholda sigaret uzatmadi.

- Chakishdan ol! - deb buyurdi Elchin balandroq ovozda.

Yigit endi uzr ma'nosida qarab olar, deb kutgan edi. Yo'q, qaramadi. Indamay sigaret qutisini uzatdi. Yangi yil kechasi ham shunday bo'lgan edi. Elchinning "Chaksam maylimi?" degan savoliga Jamshid yo'ldan ko'zini uzmagani holda sovuqqina qilib "Ha" deb qo'ygan edi. "Uni kim o'ldirgan ekan? - deb o'yladi Elchin. - O'ldirish niyatim borligini Asadbek qayoqdan bildi? Yo taxmin qildimi?" Elchin Asadbekning niyatini anglamas edi. Birgina u emas, boshqalar ham ko'pincha g'aflatda qolishardi. Agar maqsadi barcha uchun ochiq-oydin bo'lsa, uning O'qilonligi qayda qoldi? "Nima uchun mendan gumon qiladi? Mensiz ham bir-

birlarini o'ldirib yurishibdi-ku?" Asadbekning odamlarini yaqin yillar ichi birov chertishga ham jur'at etolmayotganini bilmagani uchun ham Elchin shu fikrga bordi.

- Bular jinni bo'lib qolgan... - xayoliga kelgan gapni beixtiyor ovoz chiqarib aytdi. Yigit bu gapni eshitib, qarab qo'yganday bo'ldi. Elchinning yana qitmiriligi tutdi.

- Akalaring jinni bo'lib qolishibdi.

Bu gapni aytishga aytdi-yu, yigit bexos tarsaki tortib yuborarmikin, deb kutdi. Yigit hatto qarab ham qo'ymadi. "Ha... o'zim jinniman... Bulardan o'chimni olgunimcha jinni bo'laman, shekilli..."

Mashina ko'chasiga burilgach, "Demak, o'ldirish haqida buyruq olmabdi", deb o'yladi. Yashirin qitmir ovoz esa "uyingda o'ldirib ketsa-chi? Xuddi Noilangga o'xshab..." dedi. Mashina darvozasi ro'parasida to'xtadi. Yigit "tushing" ham demadi, "keldik" ham demadi. Elchinning qitmiriligi tutib o'tiraverdi. Keyin: "Bu bola bilan pachakilashganimdan nima foyda?" deb o'ylab, mashinadan tushdi. U eshikni yopishga ham ulgurmay mashina xuddi poygaga shoshilganday shasht bilan qo'zg'oldi.

Elchin darvozaga yaqinlashib, kalit soladigan yerga qistirilgan qog'ozni ko'rди. "Shumtakalarning qiligi", deb o'ylab, qog'ozni oldi. Qog'oz hafsala bilan naycha kabi o'ralganidan fahmladiki, bu bolalar ishi emas. Qog'ozni ochib, chap tomonga qiyshaytiribroq yozilgan harflarni tanib, jilmayib qo'ydi.

"Akobiru otarchi, al hofizu habibul Asadbek!

"Al muridu yatlubu val murdu yahrabu". Ya'nikim, xohlovchi qidiradi, murod esa qochadi, deganlaridek, kamina poyi qadamingiz yetgan tufroqni ko'zga surtgali kelib, muborak ostonangizni ko'z yoshlarim bilan sug'orgumdir, toki bul tufroqda mehr chechaklari un'g'ay.

B a y t:

Ko'payishib qolganmish to'ylaringiz,

Pulga to'lib qolgandir cho'ntagingiz.

Begingizdan izn tekkan mahallarda,

Biz ham ko'rib qolaylik bo'ylaringiz.

Adoyi Anvaringiz".

Bu satrlarni o'qigach, uning chehrasi ochildi. "Kayfiyati yaxshi ekan, shoirning", deb qo'ydi. Do'stini ko'rgisi keldi. Shunday tuyg'u unda qamoqdan qutulib qaytgan kuni uyg'ongan, do'stining jinnixonada ekanini bilgach esa, yurak-bag'ri ezilib ketgan edi. Unda ko'rgisi kelgan, ammo borib ko'rish imkoni yo'q edi. Hozir ham ko'rgisi kelyapti, imkoniyati ham bor. Ammo borishni istamadi.

"Yana ixrab-sixrab o'tirmay, kechroq borarman", degan qarorga kelib, uyiga kirdi-da, divanga cho'zildi.

Ertaklarda makoniga uchib kelgan dev yoki ajdaho "Uf-f... odam isi kelyapti!" deb chaqirilmagan mehmonni izlashga tushadi.

Agar odam bolasida ham shunday is bilish qobiliyati bo'lganida Elchin bundan bir necha kun ilgari bu xonaga Jamshidning kirib chiqqanini sezardi. Mana shu ostonani hatlab o'tishi ajal eshigini qoqish bilan barobar bo'lganini bilardi. Zaynabning ko'z yoshlari to'kkanini anglardi. Balki Jamshidning "Sen uchun men o'ch olaman... Qasam ichaman... Agar seni himoya qiladigan erkak zoti qirilib bitsa, o'zing o'ch olasan..." degani ham qandaydir sehrli yo'llar bilan ayon etilarmidi...

Shu divandan uch qadamgina narida Jamshid turgan edi. Qasam ichganidan keyin Zaynab uning bo'ynidan quchib, o'pib qo'ygan edi... Alhol ertak boshqa, hayot boshqa. Inson sezgilari esa chegaralangan.

Elchin divanga cho'zilib, bitta yostiqni qorniga bosdi. Shu foyda qildimi, har nechuk og'riq nari chekindi. Badani orom ola boshlagach, fikrlari yanada tiniqlasha bordi. Hali mashinada ekanida uyg'ongan o'ylari yana xayolini band eta boshladi.

"Jamshid... Jamshid... qanday haromxo'r edi u, - deb o'yladi. Garchi marhumlar haqida yomon gap aytilish durust emasligini bilsada, uni yaxshi so'z bilan eslashni lozim topmadi. - Haromxo'r edi u, ha, iflos edi, ablah edi. Qaysi ablah o'ldirdi uni, qaysi ablah meni lazzatdan mahrum qildi? Men uning qonini ichgim bor edi. Shunda qasos chanqog'i oz bo'lsa-da, bosilardi. Endi-chi? Endi navbat Asadbekkami? Ha!" U hoziroq borib Asadbekni o'ldirmoqqa qasd etganday qaddini ko'tardi. Biroq o'rnidan turmadi.

Yostiqni quchoqlaganicha o'tiraverdi. Xayoli esa uni shoshirib qo'ydi. "Shilimshiqning gapi to'g'rimi? Jamshid ham kirganmide bu uyga? Zaynabning gapi-chi? Nahot? Kelib-kelib shu isqirtni yaxshi ko'radimi? O'shani deb o'zini osadimi? Otasini o'ldirsam-chi? Otasini o'ldirganimda o'zini osarmidi? Yo'-o'q... Hali shu paytgacha hech kim otasining o'limidan kuyib o'zini osmagan. U esa o'sha hayvonning izidan bormoqchi bo'libdi!..." Elchin jahl bilan yostiqni chetga uloqtirdi-da, o'rnidan turib ketdi. Deraza oldiga borib hovliga qaradi. Sada bo'lib qolay degan rayhonlar so'libdi. Suvsizlik azobiga, quyoshning o'tli tig'iga bardosh bera olmabdi. Kirayotganida buni sezmagani edi. Nechukdir u hozir o'zini shu sadarayhonday his etdi. Uning ko'ngli, nainki ko'ngli, ruhi ham so'ligan. Rayhonga-ku suv quyilsa darrov jon kirar. So'ligan ruhga, ko'ngilga davo bormi? Ilgari qonining har tomchisida muhabbat bor edi. Bu tomchilar Noilaning o'limidan so'ng chak-chak tomib ado bo'ldi. Uning o'rnini esa adovatning zaharli tomchilari egalladi. Shilimshiqning gapidan so'ng bu tomchilar tomirlarda ko'pira ketgan edi. Bugun esa yanada qizidi, yanada qudrat kasb etdi.

Jamshidning o'limi... Zaynabning o'zini osishi... Asadbekning qahri... Elchin bu uch voqeani bog'lab turuvchi ko'rinmas zanjir mavjudligini his etib turar, ammo har qancha o'ylamasin, fikri haqiqat oldida ojiz qolar edi. "Jamshidni qizi bilan ayb ustida ushlab, o'ldirtirib yubordi", degan gumon nechundir shu tobda xayoliga kelmasdi.

"Zaynab rost aytdimi? - deb o'yladi u. - Bu gap yolg'on bo'lsa ham, jahl ustida aytilgan bo'lsa ham baribir - dilni yaraladi. Bu dil yarasiga esa chora yo'q. Bir-ikki kundan keyin u yana shu uyga keladimi? Shu uyga harom qadamini bosadimi? Aslida shu uyning xosiyati qolmabdi. Qamoqdan kelishim bilan sotib yuborsam bo'lar ekan..."

Odam bolasi boshiga kulfat tushguday bo'lsa, xayolga berilib "bu kulfat bulutini kim yubordi-yu, kim tashvish yomg'irini yog'dirdi", deb o'ylay boshlaydi. U hech qachon "men shu fe'lim yoinki harakatim tufayli kulfat bulutini o'zim chaqirdim", demaydi. Mana hozir Elchin ham uyda xosiyat yo'q, degan qarorga kelib turibdi. Bilmaydiki, uyan xosiyatni o'zi quvib chiqardi.

Unga "Zaynabni ayblama, u bokira edi, gunohkor sensan, tug'ilajak bola valadi zinodir va uning gunohi ham sening bo'yingda" deyilsa, aybni zinhor bo'yniga olmas, "Men Noilam uchun qasos oldim", der. U g'ofil banda bilmaski, al qasosul minal Haq - qasos yolg'iz Haqdandir, bandaning qasos olmoqqa huquqi yo'qdir. Mashoyixlardan biri "Dunyo shaytonning do'konidir, undan biron nima o'g'irlamaki, shayton uni qaytarib olishga kelib, dodingni bermasin", degan ekan. Bu ne baxti qaroliqki, Elchin shayton-ning do'konidan ko'p narsa olib qo'ydi. Endi har bir o'g'irligi uchun dodini yer. Endi arzini kimga aytadi? Uning arzini kim eshitar ekan?

Manzura eshikdan uzoqlashmagani uchun qizining gaplarini eshitdi. Eshitdi-yu, "voy sho'rginam qursi-in..." deb labini tishladi. Yuragi uzilib tushganday bo'ldi. "Voy qizim-a, aytmasang bo'lardi", deb qiziga xayolan tanbeh berdi. Elchin katta xonadan bukchayib chiqib, ayvonda o'tirib qolgach, yuragida bir nima uzilganday bo'ldi. Badaniga muz yugurdi. Kuyoviga qaramoqchi edi, erining qahrli nigohi yo'ldan qaytardi. Shu nigoh bo'lmaganida Zaynab-ning gaplari yolg'on ekaniga kuyovini ishontirarmidi... Isnod... Isnod... Endi qanday hayot kechiradi? Ko'pni ko'rgan bu odam isnodga ko'nikib ketarmikin? Xudo qizidan omonatini olmadi. Lekin uni tirik murdaga aylantirib qo'ymadimikin?

Shu xayol bilan uyga kirdi. Qiziga mo'ltillab qarab turdi-da, nima maqsadda kirganini eslay olmay, iziga qaytmoqchi bo'ldi.

Ostona hatlashga ulgurmay, Zaynabning ovozi eshitib, to'xtadi:

- Oyi, hadeb kirib-chiqavermang. Qo'rqmang, endi o'zimni o'ldirmayman. Bola... - u nima uchundir "bolam" deya olmadi, - bola... yashashi kerak ekan. U tug'ilgunicha...

- Voy, bolam, - deb uning gapini bo'ldi Manzura. - Xudo xohlasa...

Zaynab uni gapirtirmadi.

- Undan keyin nima bo'ladi - Xudo biladi. Nima bo'lishini o'zim ham bilmayman, siz ham bilmaysiz, hatto adam ham bilmaydilar.

- Voy bolam-ey... Qo'y, bu o'ylaringni.

- Kuyovingiz ketdimi?

- Ha. Qizim... haligi gapni bekor aytding.

- Bekor aytmadim, bilib aytdim.

- Unday dema, bolam, nahotki sen...

- Yo'q, oyi, gapim yolg'on edi. Men unaqa emasman. Ammo u shunday deb o'ylasin. O'ylab ezilsin, siqilib sil bo'lsin, sil bo'lib...

- Qo'y, qizim, birovga yomonlik tilama. Gunohi bo'lsa Xudoning o'zi jazolaydi.

- Xudo jazolagunicha...

Zaynab gapining davomini ichiga yutdi. Onasining mo'ltillab turgan ko'zlarini ko'rib, noo'rin, foydasiz gaplarni ayta boshlaganini fahmladi. Onasiga achindi. O'zini osayotganida onasini o'ylamagan edi. "Onam bechora bu kulfatga chiday olmay yurak-bag'ri kuyib ado bo'ladi", demagan edi. Hushi o'ziga kelganidan keyin ham onasining taqdirini o'ylamagandi. "Xudo uni jazolagunicha men o'lib bo'laman", deyishga og'iz juftlagandagina onasining g'aribona ko'rinishi uni sergak tortishga majbur etdi.

Manzura qizining nima demoqchi ekanini angladi. Birdan yig'lagisi keldi. Qizi o'zini osganidan beri ahvol shu. Yig'i bosib keladi, kimningdir yelkasiga bosh qo'yib ho'ngrab-ho'ngrab yig'lashni istaydi. Hasrat qilmoqni, dardini aytmoqni xohlaydi. Ammo yig'lolmaydi, yig'ini kuch bilan qaytaradi. Xo'rsinib qo'yadi. Biroq, bu xo'rsinish dardini yengillatishga ojiz. Bu mushtipar biladiki, quvonchni baham ko'rish uchun sherik axtarish shart emas. Birovning quvonchidan bahramand bo'lish ishqibozlari yetarlidir.

Qayg'uga esa hech kim sherik bo'lishni istamaydi. Hammaning o'z tashvishi bor. Birovnikini boshiga uradimi?!

Hozir Manzura hamdardi bo'lmagan uchun xo'rsinmadi. Yig'lashga majbur etayotgan kuch ham boshqa. Manzura eri bilan gaplashganida Xudoni tilga olishga qo'rqadi. Sababki, Asadbek o'z a'yonlariga qanday qo'rs muomala qilsa, Xudo tilga olinganida shunday bepisand bo'lardi. Xudodan qo'rqish, degan tushuncha unga yot edi. Eri masjid qurdira boshlaganida u biram quvondi, biram quvondi. "Erimga insofu tavfiq berganing rost bo'lsin", deb Yaratganga shukrlar qildi. Biroq Asadbek fe'lining o'zgarishsiz qolayotganidan ajablandi. Bir kuni Asadbek nimadir deganida Manzura "Xudo xohlasa, adasi", dedi. Asadbekning kayfiyati chatoq edi, bu javobdan jahli chiqib: "Huda-behudaga Xudoni o'rtaga solaverma. Xudoning sendan boshqa tashvishi yo'qmi?" deb jerkidi. Manzura qo'rqibgina: "Unaqa demang, adasi, Xudodan qo'rqing", deb yana baloga qoldi. "Xudodan qo'rqib bo'lganman. Xudo menga atalgan yomonlikni berib bo'lgan. Men yomon ekanmanmi, bunga Xudoning o'zi aybdor. Men ham odamlarga o'xshab ota-onamning bag'rida yashaganimda bunaqa bo'lmasdim. Mehrga zor holda o'stirib, endi mendan mehr talab qiladimi?" Asadbek o'shanda yana allaqancha gaplarni aytib yubordi. Manzura o'sha tun uxlamay, bilganicha tavba qildi. Erini kechirishini so'rab Yaratganga yolbordi. U ibodat qilishni bilmas edi. Uning bolalik xotirasiga muhrlangan o'gitlardan biri shuki, Xudodan qo'rqmoq kerak. Hamisha tavbada bo'lmoq zarur.

Eri-ku, eri, Xudoni tilga olsa bolalari ham bepisandlik bilan tinglashadi. Ba'zan esa otalari kabi ters javob qaytarishadi. Hozir ham shunday bo'ldi. Xudodan insof tiladi. Yig'ini bosdi. Qiziga bir oz tikilib turdi-da, tashqariga chiqdi. Ishining unumi ham, tayini ham yo'q edi. Bir necha daqiqa hovlida, oshxonada ivirsib yurdi-da, qizining tanbehini unutib, yana uyga kirdi.

Zaynab bu safar onasiga indamadi. Onasiga achingan ondan unda pushaymonlik tuyg'usi ham uyg'ona boshlagan edi. Avval aytdigan gapidan pushaymon bo'ldi. So'ngroq esa o'zini osganidan afsuslandi. Onasi bir necha nafasga kechikkanidami, u hozir lahadda yotgan bo'larmidi... Shu gap xayoliga kelishi bilan badaniga muz yugurdi. Qaysi bir kitobda o'qib edi: odam o'zining lahadda yotishini o'ylasa, qo'rquvdan tiligacha terlab ketarkan. Zaynab hozir shu holga tushdi. O'zini osayotgan mahalida qo'rqmagan edi. Nechun endi qo'rqyapti? U-ku, qorong'i go'rida yotardi. Onasi-chi? Bu yorug' dunyo uning uchun zulmatga, bu hovli esa do'zax qozoniga aylanmasmidir? Zaynabning ruhi bu xonadonga uchib kelganida onasining ahvolini ko'rib, zor-zor qaqshamasmi edi? Shularni o'ylab, ko'ziga yosh keldi. Yangi yil arafasida o'g'irlashganida, zo'rlashganida ham joniga qasd qilmoqni mo'ljallagan edi. Orzulari poymol etilgach, bu dunyoda yashamoqdan ma'no ko'rmay qolgandi. Necha kun o'zimni ossammi, zahar ichsammi, yoqsammi... degan xayollarga bandi bo'lib yurdi. Endi bir to'xtamga kelganida ko'z oldida sochlarini yulib yig'layotgan onasi g'avdalanib uni bu yo'ldan qaytarardi. Kechagi kun nechukdir shunday bo'lmadi...

Kechqurun yarim kosa mastavani onasining qistovi bilan ichgach, badaniga issiqlik yugurdi. Ona-bola bir oz gaplashib o'tirishdi.

Keyin Manzura deraza tomonga o'rin soldi.

- Oyi, joyingizga chiqib yotavering, mendan xavotir olmang, - dedi Zaynab.

Manzura unga javob bermadi. Chiroqni o'chirmadi. Ustidagi ko'ylakni ham yechmay, o'rniga omonat cho'zildi. Qizi go'daklik chog'ida, uni uxlatib, so'ng yumushlarini bajarish uchun shunday yotardi. Zaynab onasining sekin chiqib ketayotganini ba'zan sezardi, ammo uyqu kuchlililik qilib o'rnidan jilmasdi...

Manzura yarim tunda qizining g'alati ovozidan cho'chib uyg'ondi. Zaynab bezgak tutganday titrab, xirillardi. Manzura shoshib turib uning peshonasiga kaftini qo'ydi. Kaftiga tekkan muzdek terdan seskandi.

- Jon qizim, nima bo'ldi?

- Bilmayman... hammayog'im og'riyapti. Belim...

Manzura qizining qo'l-oyoqlarini uqalagan bo'ldi. Ustiga yana bir ko'rpa tashladi. So'ng chiqib, Asadbekni uyg'otdi.

- Do'xtir chaqirmasangiz bo'lmaydi. Xotin do'xtir chaqiring.

Asadbek hovliga chiqishi bilan boloxonadagi yigit derazadan qaradi. Asadbek qo'li bilan imlagach, bir necha soniyada qarshisida

paydo bo'ldi.

- Do'xtir topib kel. Xotin do'xtir bo'lsin. Mahmud akangni top.

Shunday dedi-yu, burilib, qizi yotgan xona tomon yurdi.

Zaynab belida og'riqni kunduzi sezgan edi. Lekin og'riq bosilib qolar, deb o'ylab, onasiga aytmadi. Kechqurun onasi yotgach, u ham uxlaganday bo'ldi. Ko'zi uyquda, ayni choqda, shitir etgan tovushni eshitadigan darajada sergak edi. Ozgina muddatli uyqusida tush ham ko'rdi: bir o'rmonda adashib yurganmish. Bir mahal itmi yo bo'rimi, ajrata olmadi, ro'parasida paydo bo'libdi. Nimadir yeyayotgan emish. Yaqinroq borib qarasa... chaqaloq emish... Shunda qo'rqib uyg'ondi. Shunda og'riq ham kuchaydi. Vujudini titroq ixti-yoriga berdi.

III bob

1

Zelixon hushiga kelib, o'zini Yigitalining ayvonida ko'rdi. Uni bir qavat ko'rpacha ustiga yotqizishgan, boshiga yostiq qo'yish hech kimning esiga kelmagan edi. Bu kutilmagan ofat barchaning esini teskari qilib tashlagandi. Ismoilbey ayvon panjarasiga suyanib, nimalardir deb pichirlardi. Ahadbey Zelixonning yaqinida o'tirardi. Uning xotini, bolalari ichkarida, qo'rquvdan dir-dir titrashardi. Qo'rquv shu darajada qudrat kasb etgan ediki, bunday paytda yig'lash mumkin ekanini ham kishi yodidan surib chiqardi. Atrofni go'yo tuman qoplagan - hammayoq qop-qora achimsiq tutun bag'rida edi. Nafas olish og'irlashgan, kattayu kichik ko'zlari yoshlanib, dam-badam yo'talib qo'yar, shu yo'talgina ularda jon mavjud ekanidan dalolat berar edi.

Zelixon qaddini ko'tardi. Ahadbey "tuzukmisan?" degan ma'noda qarab qo'ydi. Uning gapirmoqqa holi yo'q edi. Zelixon o'rmidan turmoqchi bo'ldi - boshi aylanib ayvon ustunini ushladi-da, joyiga o'tirdi. Ro'paradagi uy, Ismoilbeyning omonat Vatani yonar edi. Dastlab shu yer berilib, bir bostirma solib ko'chib kirganida "Shu uy bizning omonat Vatanimiz, Xudo hohlasa, kattalarga insof bersa, Mesxetiyanimizga ketamiz" degan edi. Ahadbeyning ikki singlisi shu bostirmada tug'ildi, shu bostirmada jon berdi. So'ng onasi... Yillar o'taverdi. Omonat bostirma yoniga kengroq xonalar qurildi. Kelin tushdi... Ismoilbey ham, uning tengqurlari ham Mesxetiya yo'l yo'q ekaniga ishona boshlashgan edi. Demokratiya degan gap chiqdiyu yana umid chirog'i yonganday bo'ldi. (Ana shu umid chirog'ining oxir-oqibat uylarga o't qo'yajagini kim o'ylabdi?) Yuragida o'ti borlar Moskvaga qatnay boshlashdi. Ko'pchilik Vatani qaytajagiga ishonardi. Ular ertakdagi adolatga ishonuvchi go'dak holiga tushgandilar. Ismoilbeyga esa bularning bari xatarli o'yinday bo'lib tuyulardi. U davlat yuritish sinoatidan bexabar, lekin Mesxetiya quvg'in bo'lishlari uzoqni ko'zlab qilingan siyosat ekanini sezib turardi.

Urush tugaganidan beri qancha rahbar kelib-ketdi. Yurg'izgan siyosatlarining oyog'i osmondan bo'ldi, lekin vatangadolar taqdirini birontasi o'ylamadi. Oqibat esa mana bu: Vatani ajralgan bechoralarning omonat Vatani ham yonyapti! Bor mol-mulkklariga qo'shilib umidlari ham yonyapti. Kechagina bu xonadonda to'y gulxani yoqilmog'i lozim edi, bugun ajal alangasi yayrab quloch otadi. Bir sidra kiyim bilan qolgan bu odamlar jonlari hozircha o'zlarinikimi yo bu omonatni ham egasiga hademay topshiradilarmi, bilishmaydi.

Zelixonning qulog'iga olomonning shovqini kirmadi. U avvaliga karaxtman, deb o'yladi. Boshini silkidi, barmog'i bilan qulog'ini uqaladi. Keyin ayvon zinasida tik turgan Yigitaliga qarab:

- Odamlar jimib qoldimi? - deb so'radi.

- Qaysi odamlarni aytasiz? Haligilarmi? Ular odammidi? - dedi Yigitali yonayotgan uylardan ko'z uzmay. - Bunaqasini ko'rmaganman. Selday kelib, selday ketishdi.

- Qayoqqa ketishdi?

- Bilmadim. Tushunmadim, birodar, men hech narsaga tushunmadim, - Yigitali shunday deb o'girildi. Zelixon uning yuzi shiliniib, qontalash bo'lib qolganini ko'rdi.

Bu ko'chaga faqat yong'in hukmron emas ekan, fig'onning ham haqqi bor ekan. Olomon bu ko'chadan nari ketgach, jon talvasasida o'tirganlar nimaga giriftor bo'lganlarini anglab, ko'rayotganlari tush emasligiga ishonidilar. Ana shunda bir-birlarini qidirish, yo'qlash boshlandi. Ana shunda dastlabki nola eshitildi. Nolaga nola ulanib, birpasda atrofni qiy-chuv bosdi. Bir necha daqiqa ilgari yovuzlik nafasi kelib turgan shovqin o'rnini yaralangan qalblarning nolasi tutdi. Ismoilbeyga o'xshaganlar Ollohga munojot etib "Gunohimiz ne edi, bizga bu ofatni ravo ko'rding? Endi rahm qil. Parvardigorim, o'z panohingda asra, shayton vasvasasiga tushganlarga insof ber", deb yoborsa, boshqalar og'izlariga qanday gap, qanday qarg'ish kelsa, qaytarmay baqirib, faryod urishardi. Kulfat millat tanlamaydi, odamlarni ajratib o'tirmaydi. Ustiga sholcha yoki to'n yopib, yoki suv sepib o'chirilgan murdalar atrofida turk ham, o'zbek ham, tatar ham baravar yig'lardi.

Zelixonning diqqatini hovlidagi odam tortdi. Boshqalarga nisbatan ko'rkamroq solingan bu uy egasi kranga rezina ichak ulab, o'tni o'chirmoqchi bo'lardi. Suv tashna sahro bag'riga singanday yo'q bo'ladi, alanga derazalardan olov tillarini chiqarib uni kalaka qiladi. "Mol achchig'i ham yomon", deb o'yladi Zelixon, so'ng xayoliga "Ichkarida bola bo'lsa-chi?" degan fikr urilib, hovliga otildi.

- Odam bormi? - deb so'radi uy egasidan. Uy egasi uning savoliga tushunmadi. Zelixon gapini qaytargach, bosh irg'ab "yo-o'q" dedi. Zelixon uni bo'ralab so'kdi-da, iziga qaytdi.

- Orqadoshlar! Haqiqat bormi bu dunyoda?! Yuringlar, obkomga boramiz! Arz qilamiz!

Zelixon ko'chaning o'rtasida turib olib arzga da'vat etayotgan odamni tanimadi. Ismoilbey unga qarab bosh chayqab "nodon" deb qo'ydi. Da'vatchi yana to'planishga chorladi. Uning gaplari ta'sir qilib, nochor odamlar to'plana boshlashdi.

- U ham Moskovga borgan edi, - deb izoh berdi Ahadbey.

Zelixon bir do'stiga, bir uning otasiga, bir xotini, bolalariga qaraydi. Xotini bilan bolalari yonayotgan uylariga mo'ltillab qarab turishibdi. Ismoilbey ko'chaga chiqqach, uyiga bir qaraganicha boshqa qaramadi. Ahadbey dam-badam o'girilib qaraydi. Harholda suyunchli, qayg'uli kunlari kechgan uy, omonat bo'lsa ham Vatani edi.

Ofatdan qutulish yo'lini bilmay turganlarga da'vatchining gaplari ta'sir qilib, hamma arzga bormoqqa shaylandi.

- Onangni qozi ursa, dodingni kimga aytasan? - dedi Zelixon.

- Bu nima deganing? - ajablendi Ahadbey.

- Bu ofat qaysi g'ordan chiqqaniga hali ham tushunmadingmi?

- Fedyani aytasanmi?

- Fedya nima? Fedya isqirt bir tomchi. Qolganini keyin tushunib olasan.

- Qayoqqa boraylik bo'lmasa, bilsang o'zing ayt.

- Men o'g'riman, donishmand emasman. Mendan qochganlar milisaga borishlarini bilaman. Iblisdan qochib qayga borish kerakligini bilmayman.

- Iblisdan qochib Ollohning panohiga boriladi, - dedi Ismoilbey ularning bahsiga yakun yasab.

- Orqadoshlar! Murdalarni olingiz! Ko'rishsin rahbarlar! - deb qichqirdi da'vatchi.

Shu onda ko'chaning muyulishida paydo bo'lgan yigit barchaning e'tiborini tortdi. Og'zi-burni qon, ust-boshi yirtilgan bu yigitga qaragan odam uning ofat changalidan bir mo'jiza tufayli omon qolganini fahmlardi.

- Zuhur-ku? - dedi Ahadbey, - mashhur bokschi yigitimiz...

Yigit uzoq yo'lni yugurib bosgani uchunmi, hansirardi. Olomonga yaqinlashib, bir qo'lini ko'tardi, so'ng tizzalab qoldi.

- Bo'linglar! - dedi u. - Bo'linglar! Qochinglar! Olomon bosib kelyapti!

- Qanaqa olomon? - deb so'radi da'vatchi.

- Bilmayman... Shaharda, hammayoqda mish-mish. "Turklar o'zbeklarni o'ldirayotganmish, turklar avtomat bilan qurollanganmish... Turklar bog'cha bolalarini olovda yoqishibdi..." O'zbeklar ishonishyapti shu gaplarga. Yoshlar qasosga chorlayapti...

- Astag'firulloh! - deb yubordi Ismoilbey.

- Berkinish kerak, - dedi Zelixon Yigitaliga qarab.

- Uyga kiraylik, - dedi Yigitali.

- Yo'q, - dedi Ahadbey. - Qasosga chorlashayotgan bo'lishsa, yomon. Qochish kerak.

- Qochish?..

Qochish kerakligini hamma bilardi. Lekin "qayoqqa?" degan savolga hech kim tayinli javob bera olmasdi. Bu savolga birinchi bo'lib javobni da'vatchi topdi:

- Obkomga! - deb chinqirdi u. - U yerga hech kim yaqinlasha olmaydi!

Bu orada yigitlar ikkita tobut ko'tarib kelishdi. Murdalarni solib shahar sari jadal yurib ketdilar. Quyoshning qizdirayotgani, hozirgina otash bag'ridan chiqib kelganlariga qaramay tez yurdilar.

Obkom binosini o'rab turgan militsionerlar ularni to'xtatishga jur'at etolmadilar. Ichkaridan chiqqan rahbarlardan biri zinadan yugurib tushdi-da, oldinda tobut ko'tarib kelayotganlarni to'xtatdi:

- To'xtanglar, o'rtoqlar, tinchlaninglar!

- Qanday tinchlanish mumkin? - dedi da'vatchi oldinga chiqib. - Uylarni yoqishdi, odamlarni yoqishdi. Kim bular, nimaga indamaysiz?

- Bilamiz, vaziyat keskin. Sizlar bu yerdan tez ketinglar. O'zbeklardan bir yigit o'ldirilgan. Ma'lumotga qaraganda, uning murdasini ko'tarib shu tomonga kelishyapti. Turklarni ayblaydigan mish-mishlar tarqalgan.

- Qayoqqa ketaylik?

- Hozir avtobuslar keladi. Sizlarni bexavotir joyga olib boramiz. Faqat vahimaga berilmanglar. Jinoyatchilar albatta jazolanadi! Chindan ham ko'cha og'zida o'nga yaqin avtobus ko'rindi. Olomon avtobuslarga chiqib ulgurmasidan ko'chaning narigi boshida tobut ko'targan boshqa olomon ko'rindi.

- Bo'ldi, bo'ldi, yuringlar! - deb buyurdi rahbarlardan biri.

- Murdalarni nima qilamiz? - dedi da'vatchi.

- Ketaveringlar, o'zimiz ko'mamiz!

Avtobuslar xuddi poygadagiday shoshilib qo'zg'olishdi. Murdalarning egalari faryod urdilar. To'xtashning iloji yo'q edi. Ozgina fursat boy berilsa, yana bir qirg'in boshlanib ketmog'i mumkin edi.

Avtobus shahardan chiqar mahalda Zelixon Yigitaliga qarab, ajablandi. Shuncha paytdan beri uning birga ekaniga ahamiyat bermagan ekan.

- Siz nima qilib yuribsiz? - deb so'radi Zelixon undan.

- Sizlar nima bo'lsangiz, bizlar ham shu-da, - dedi Yigitali.

Ismoilbey ham unga ajablanib qaradi. Aftidan, o'z g'amiga bandi bo'lib u ham Yigitalining birga yurganiga e'tibor bermagan edi.

- Inim, siz bola-chaqangizning yoniga boring. Yana sizni yo'qotib hayron bo'lib yurishmasin. Rahmat sizga. Eson-omon ko'rishmoqni Olloh nasib etsin.

- Ie, domlajon... - Yigitali e'tiroz bildirmoqchi edi, Ismoilbey uning gapini uzdi:

- Biz sizdan rozimiz, siz ham rozi bo'ling. Bu g'alvalar o'tar-ketar, inshoolloh, farzandlarimiz omon bo'lishsin. Yigitali, inim, siz boshqalar uchun xijolat bo'lmang. Musulmon musulmonga qo'l ko'tarar ekan, bilingki, orada shayton bor. Shayton borligini unuttik, shayton hukmiga bo'ysunib qoldik. Bu ham qiyomatning bir belgisi. Qalbimizni dunyo havaslari bilan band etmasak edik... - Ismoilbey yana odati bo'yicha pichirladi. - Ad-dunyoya mazra'utul-oxira...[3]

Zelixon haydovchiga yaqinlashdi.

- Birodar, qayoqqa ketyapmiz?

- Bilmayman. Aytishmadi. Oldindagi moshin qayoqqa yursa, biz ham ashaqqa yurovramiz. Aqqa-baqqa qaramasdan yurishasanlar, deb buyurishgan.

- Birpasga to'xtang, o'zbek oshnamiz adashib chiqib qolibdi.

- Mumkin emas, kolonna to'xtaydi. Ketovursinlar, qaytishimda hamroh bo'lallar.

Zelixon joyiga qaytib, haydovchining gapini aytgach, hammalari yana jimib qolishdi. Ortiqcha gapga hech kimda toqat yo'q edi. Hamma avtobus derazasi osha tashqariga e'tiborsiz boqib, har biri o'z xayoliga bandi bo'lib borardi.

Shahar ham, qishloq uylari ham ortda qoldi. Asfalt yo'l tugab, adirning notekis yo'li boshlandi. Avtobuslar chayqala-chayqala, yo'ldagi tuproqni to'zitib borishadi. Shaharda tutundan bo'g'ilayozgan odamlar to'zon tufayli holdan toygan bir paytda avtobuslar to'xtadi. Atrofdan na bir uy, na bir daraxt ko'rinadi. Adirning ufqqa tutash qismida samolyotlarning qorasi ko'zga tashlanadi. O'sha tomondan bo'g'iq guldurak ovozi keladi.

Avtobuslardan tushgan odamlar bir-birlariga hayron boqishadi. "Qaerga keldik?" Barchamiz mana shu o't-o'lanlarday qovjiraymizmi shu yerda, barchaning xayolida shu savol. Oldindagi mashinadan tushgan vakil baland ovozda gapirib, odamlarga tasalli bermoqchi bo'ladi:

- Ozgina chidanglar, o'rtoqlar. Hozir non-suv, oziq-ovqat, chodirlar olib kelishadi. U yoqda olomon tinchlanguicha shu yerda kutamiz.

- Shunday deb avrab jo'nab qolasizlar, biz qovjirab o'tiraveramiz.

- Jo'namaymiz. Biz sizlar bilan shu yerda qolamiz. Fojia biz uchun ham tasodifan bo'ldi, qurbonlar soni ko'paymasligi uchun shunday qilishga majburmiz.

- O'zbeklarga nima yomonlik qiluvdik? - dedi kimdir.

- Bunaqa gaplarni qo'yib turing, iltimos. Oldin tinchib olaylik, jinoyatchilar bilan keyin gaplashamiz.

"Gaplashib bo'psan!" dedi Zelixon o'zicha. So'ng vakilning gaplaridan ensasi qotib, nari ketdi.

Kunni oftob tig'ida, ochlik, tashnalik azobida o'tqazishdi. Va'da etilgan narsalar o'rniga yana avtobuslarda odamlar kelishdi. Faqat quyosh bota boshlagan onda yuk mashinalari ko'rindi. Odamlar hech narsaga qaramay suvli mashina atrofini o'rab olishdi. Boshqa paytda ko'ngilni aynitishi mumkin bo'lgan iliq suv jonga rohat ato etdi. Shundan so'nggina ochlik esga tushdi. Shundan so'nggina tunni qay ahvolda o'tkazish tashvishi uyg'ondi. Shundan so'nggina tahlika bilan o'tgan kundagi fojialar ko'z oldilarida qayta qad rostladi. Kechagina kimsasiz bo'lgan bu adirga yana odamlar keldi. Odamlar bu yerga qo'lga ilingan narsalari bilan kelishardi. Kim to'n, kim ko'ylak, kim choyshab... olishga ulgurgan. Kimdir bolasini yo'rgaklashga ham ulgurmagan. To'plagan mol-mulklari uylarida qoldi. Bu yerdagilarning yagona mulki - tashvish, alam, tahlika... Bu mulkdan barchaga mo'l berilgan.

Zelixon botayotgan quyoshga qarab o'tirib, o'yladi. Ayollarning nolalari, bolalarning chinqirib yig'lashi uni unutib bo'lmas xotiralarini qitiqlab uyg'otdi. Tun... ikki tugunni orqalab yo'l yurish... bobosi, onasi... So'ng poezddagi yo'l mashaqqati...

Ayollarning nolalari, go'daklarning big'illab yig'lashi, qorni och bolalarning ingrashlari... qariyalarning yaratganga munojotlari...

Qandaydir o'xshashlik bor. Farq shundaki, qishloqlarga o't qo'yishmadi. Bir kechada, hech kutilmaganda, vaj-korson ko'rsatib o'tirmay ko'chirishdi. Bunisiga ham vaj-korson ko'rsatilmadi. Tunda emas, kuppa-kunduzi yoqishdi... o'ldirishdi... Eng ashaddiy jinoyatchilar ham bunchalik ochiq ishlashga jur'at etisholmas edi. Fedya... ular qanday jur'at etishdi? Nima uchun hech kimdan qo'rqishmadi? Ularni kim yollagan o'zi? Zelixon dastlab bu ish tepasida Asadbek yoki Hosilboyvachchaga o'xshaganlar turibdi, deb fikr qilgan edi. Bugungi dahshatni ko'rib, fikridan qaytdi. "Yo'q, ular bunday keng miqyosda ishlay olishmaydi", degan xulosaga keldi. Bugungi ishboshi lozim bo'lsa yuzta, balki mingta, balki undan ham ko'proq Asadbeklarni o'lik sichqonday o'ynatib, so'ng bir chekkaga taxlab qo'yishi mumkin. Zelixonning o'tkir zehni buni fahm etib turibdi. U faqat bir narsaga tushunmaydi: nima uchun qirg'inga aynan turklar tanlandi?

Ismoilbey asta yurib kelib Zelixonning o'ng tomonidagi do'nglikka Yigitali tashlab ketgan chorsini yoydi. Tayammum qildi-da, shom namoziga azon chaqirdi. Azon chaqirig'ini eshitganlar orasida namoz o'qig'uvchilar yo'q edi. Ismoilbey takbir tushirib, yolg'iz o'zi o'qiy boshladi. Zelixon unga qarab turib yana bobosini esladi. Ko'nglida o'zi ham tushunmagan g'alati bir tuyg'u uyg'onib, entikdi. O'rnidan turib, Ismoilbey yonida namoz o'qig'isi keldi. O'rnidan turdi ham, cholga yaqinlashdi ham... Ammo namoz o'qishni bilmasdi. Hatto namoz o'qiyotgan mo'min bandaga iqtido qilib turmoqni ham bilmas edi. Shu bois Ismoilbeydan bir qadam orqaroqda o'tirdi. Ismoilbey namoz o'qib bo'lib ham joyidan jilmadi. "Qiblaga qarab Xudodan bir narsalar so'rayotgandir", deb o'yladi Zelixon.

Ismoilbey Oллоhdan ko'p narsani so'ramadi. Bandalariga insofu tavfiq, farzandlar umriga baraka... Har kuni so'raydiganiga bugun "Bizga-ku vatangadolikni ravo ko'rding, shu joylardan rizq berding, nolimaymiz. Bilamiz, imon ikki narsadan iborat, biri shukur, biri sabr. O'zingga shukur qilamiz, chunki bizdan beshbattar ahvolga tushganlar ham bor. Shuncha yil sabr qildik, bundan keyin ham sabrli bo'lamiz, insho'lloh. Ammo bolalarimizni vatangado qilma. Shu yerga kindik qonlari to'kildi, endi bu aziz yerlarga begona qilma", deb qo'shimcha qildi. So'ng kun botishga tikilib ona yurtini ko'z oldiga keltirdi. Chunki uning Mesxetiyasi ham shu tomonda, kunbotarda edi...

2

Odamlar tushishi bilan avtobuslarning haydovchilariga "shaharga qaytilsin!" deb buyruq berildi. Yigitali shoshilinchda qo'shnilari bilan durustroq xayrlashishga ham ulgurmadi. Avtobuslar changli doira yasab burildilaru chayqala-chayqala tezlikni oshirdilar. Katta yo'lga chiqquncha Yigitali ham, haydovchi ham jim ketishdi. Chang bosilib, yurish yengillashgach, haydovchi peshoyna tepasidagi ko'zgu orqali Yigitaliga qarab oldi-da:

- Bularning ichida nima qilib yuribsiz, tog'a? - dedi.

Uning "bular" deb bepisand gapirgani Yigitaliga malol keldi. Shu sababli "bular" so'ziga atayin urg'u berib, javob qaytardi:

- Bular, mening qiyomatli qo'shnilarim. Issig'im ham, sovug'im ham shular bilan edi.

- Qo'shnilardan ham toz-za buyurgan ekan-da, a? - dedi haydovchi yana ko'zgu orqali qarab.

- Nega unday deysiz? Xudoga shukur, qo'shnilarim tillo odamlar.

- Ha, endi bitta-yarimtasi tuzukdir, qolganlari yaramaydi. Mana men ularni bexavotir joyga olib borib qo'ydim. Men ularning jonini saqlab qoldim, to'g'ri emasmi? Biz bo'lmasak ashaqda gum bo'lishardi. Men jonlarini saqladimu, omma xizmatimga rozi emasman.

- Gaplaringiz qiziq-ku, inim, ular sizga nima yomonlik qilishdi?

- Menga-ku yomonlik qilishmadi. Qilib ham ko'rsin-chi, kindigidan tomog'igacha tilib tashlarman. Omma tozza qirg'in qilishgan-da, bular.

- Qaerda?

- Ko'p joylarda. Avtomatlari bor ekan. To'rt oyli chaqaloqni olovda kuydirishganmish.

- O'zingiz ko'rdingizmi?

- Yo'q, eshitdim.

- Eshitgan bo'lsangiz... balki yolg'ondir? Esimni taniganimdan beri shu odamlar bilan birgaman. O'zimizga o'xshagan mo'min-musulmon ular. To'g'ri, yoshlari ichadi, mushtlashadi. Juda oshirib yuborsa pichoq tiqib olar. Lekin siz aytganday bolani tiriklayin kuydirmaydi.

- Bittagina siz ishonmas ekansiz. Ag'da Quvasoy, bag'da Marg'ilon, ana ag'da yana Farg'ona. Hammaning og'zida shu gap. Shu paytgacha birov bularning mushugini pisht dedimi? Urush paytida kelishgan ekanmi, ha, shundan berisiga yurishibdi kayfini surib. Omma boyib, bosar-tusarlarini bilmay qolishuvdi. O'zing-ku, birovning uyida mehmonsan. Nima qilasan kerili-ib, - yigit shunday deb so'kindi. Yigitali unga e'tiroz bildirish ortiqcha ekanini fahmladi.

- Ha, tog'a, indamay qoldingiz? Gapimning chatag'i bo'lsa aytovring.

- Gapingizning chatag'i shuki, hammamiz bu dunyoga mehmonmiz, bu birlamchi. Ikkilamchisi - besh qo'l barobar emas.

Ko'rmaganning ko'rgani qursin, deyishganini eshitganmisiz? Odamning qorni to'yib, cho'ntagi qappaysa, o'zidan ketadi, tug'yonga

keladi. Bosar-tusarini bilmaydi. Bunisi millatga qarab bo'ladigan ish emas.

- Endi tog'a, o'zimizning boylar bir nima qilsa yarashadi. Har holda o'zimizniki-da. Bular-chi?.. Odammisan deyishmaydi.

Bo'lamni pivoxonadan haydab chiqarishibdi enag'arlar.

- To'g'ri qilishibdi.

- Ie, tog'a, bu nima deganingiz? Judayla yon bosavermang-da bularga.

- Yon bosayotganim yo'q. Pivoxonada o'tirgan yigitlarni ko'rsam, g'ashim keladi.

- Endi ichmasangiz mazasini bilmaysiz-da. Ishdan keyin shundan bo'lmasa hordiq chiqmaydi.

Yigitali haydovchining gap uqmaydiganlar xilidan ekaniga ishonch hosil qilib, u bilan suhbatni davom ettirmadi. Yigit ham yana bir-ikki gap aytgach, tinchidi. Yigitali shaharga yaqin qolganida avtobusdan tushdi. Haydovchi unga xayr ham demadi. Yigitali aytgan "rahmat"ga javob ham bermadi.

Yigitali shaharga kiraverishdagi qishloqqa borib singlisining oilasidan xabar olib ketmoqchi edi. Shu niyatda yo'lovchi mashinalarni to'xtatmoqchi bo'ldi. Biroq, yuzi shilingan, ust-boshi kirlangan odamni ko'rgan haydovchilar to'xtamay o'tib ketaverishdi. Oqibatda u piyoda yurdi. Singlisi tinch-omon ekan. Bu tomonlarga faqat mish-mishlar, vahimali gaplar yetib kelibdi. Yigitali uyga kirib, singlisi bilan ko'rishayotganda quda xola ayvonda, joynamoz ustida o'tirgan edi. Yigitali namoz o'qiyaptimi yo shunchaki o'tiribdimi, degan xayolda unga bir-ikki qarab qo'ydi. Uning ajablanayotganini sezgan singlisi izoh berdi:

- Turklar moshinlarda yurishibdi ekan, odamlarni shartta-shartta otishyapti ekan. O'lsam imon bilan ketay, deb shu holda o'tiribdilar-da.

Bu gapni eshitib, Yigitalining jahli chiqdi. Kampirga yaqinlashib salom berdi-da, uning alik olishini kutmay zahrini sochdi:

- Quda xola, kim nima desa ishonaverasizmi? Turklarning hammasini adirga ko'chirishdi. Boshi buzuqlar ularning uylarini yoqishdi, odamlarini yoqishdi, o'z ko'zim bilan ko'rdim. Lekin odam qirib yurgan turklarni ko'rmadim. Qo'ying bunday o'tirishni. Qirq yil qirg'in bo'lsa ajali yetgan o'ladi...

Kampir Yigitalining gaplariga ishonib-ishonmay yana picha o'tirdi. Bundan Yigitali battar xunob bo'ldi. Choy ichishga ham unamay, iziga qaytdi.

Quyosh botay deb qolganida shaharga yetib bordi. Ko'chada qurollangan askarlarni ko'rib, ajablendi. Avtobus kutishning foydasi yo'q edi. Yana piyoda yurdi. Mahallasiga yaqinlashganida dimog'iga kuyuk hidi urildi. Yong'in asosan o'chgan, faqat allaqaerlarda nimalardir hanuz tutar edi. Ko'chasiga burilishi bilan ikkita qurolli yigit ro'parasidan chiqib, uni to'xtatdi. He yo'q, be yo'q, ikkala qo'lini ko'tartirib qo'yib tintib chiqdi. Yigitali josuslar haqidagi filmlarda shunaqa qilishlarini ko'rgan edi. Avvaliga yigitlarning bu qilig'ini hazilmi, deb ham o'yladi. Qo'lini tushirmoqchi edi bittasi avtomat qo'ndog'i bilan yelkasiga urib "Stoyat!" deb baqirgach, "yopiray, bunisi qandoq bo'ldi?!" deb qo'ydi. Askar Yigitalining kamariga osig'liq pichoqni qinidan chiqarib chiroqqa tutdi.

"Xolodnoe orujie" deb sherigiga ko'rsatdi. So'ng qinga ishora qildi-da, Yigitaliga "snimi!" deb buyurdi. Yigitali kamarni bo'shatib, qinni chiqarib bergach, pichoqni joylab, cho'ntagiga soldi-da:

- Poshli, - deb yana yelkasiga turti.

- Ie, qayoqqa poshli? - dedi Yigitali. U ruschani durust bilmagani uchun yarim ruscha, yarim o'zbekcha qilib tushuntirmoqchi bo'ldi. - Moya dom hov anavi yerda. Moya jena, detilarim ham kutib turishibdi. Qayoqqa poshli?

Askarlar uning gaplariga quloq solmay, qo'ndoq bilan turtib, iziga qaytishga majbur qilishdi. Yigitali guzardan o'tib kelayotganida usti yopiq ikkita yuk mashinasi turganini ko'rgan, ammo e'tibor bermagan edi. Uni mashina yonida turgan zobitga ro'para qilib, pichoqni berishdi. Yigitali unga ham shu mahallada turishini aytib, tushuntirmoqchi bo'ldi. Zobitning boshi garangmidi, uning gaplarini eshitishni ham istamadi. Yigitlarga imlagan edi, ular darhol Yigitalining qo'ltig'idan olib, mashinaga chiqarishdi-da, orqasidan eshikni yopishdi. Ichkari qorong'i edi, kimdir yo'taldi.

- Oyoqqa ehtiyot bo'ling, birodar, - dedi kimdir. Ovoz tanishga o'xshadi.

- Ovozingiz tanishga o'xshayapti. Shu yerlikmisiz? Men, Yigitaliman.

- Ie, Yigitali, tozayam to'planibmizmi, a? Men Hamdamaliman. Soy bo'yidanman. Qo'shningiz Yusufalining tog'asiman. Xabar olgani keluvdim, deng. Men nodon shomni o'qib keta qolay, debman. Shu yerdan o'tayotsam, askar bolalar to'xtatib turishibdi, deng.

Yigitalining taxminicha bir soatcha turishdi. Yana ikki kishi saflariga qo'shildi. Ular ham qarindoshlaridan xabar olgani kelganlardan edi. Shundan so'ng mashina joyidan jildi. Ko'p o'tmay ular o'zlarini milisaxonada ko'rishdi. Yigitali ilgari bunaqa joyda bo'lmagan, bunchalik ko'p milisa borligini tasavvur ham qilmagan edi. "Kichkina milisaxonada shuncha odam ishlarkan-da, a?" deb ajablanishdi. U favqulodda hodisa munosabati bilan qo'shni viloyatlardan yordamga qo'shimcha kuch kelganini qaerdan bilsin?

Ularni nimqorong'i, dim, sassiq bir narsaning hidi kelib turgan bir xonaga kiritishdi. Xona tirband edi. "Yopiray, - deb o'yladi Yigitali, - shuncha odamni to'plab nima qilishar ekan?" "Shuncha odam" safi orta berdi. Yotish, yonboshlash qayoqda, tik turgan holda tunni o'tkazishga to'g'ri keldi. Tong otgach, birin-sirin chaqiraverishdi. Xonada odam kamayaverdi. Yigitali nomini eshitganda "bu go'rxonadan qutulganim rost bo'lsin-a", deb Xudoga shukr qildi. U chaqirilganlar bilan bir-ikki og'iz gaplashib, qo'yib yuborishyapti, deb o'ylagan edi. To'g'ri, ayrim odamlar gumondan nari bo'lib, uylariga qaytishardi. Ayrimlarga esa qachon ruxsat tegishi noma'lum edi. Yigitali ana shu ikkinchi toifa odamlar ro'yxatiga kiritilib, shahar qamoqxonasiga jo'natildi.

3

Tongda ufq qontalash edi. Go'yo kimdir kecha to'kilgan qonlarni bir idishga erinmay to'plaganu tuni bilan ermak qilib osmon etagini bo'yab chiqqanday... Xushkayfiyat odam uchun tong otishini kuzatishdan zavqliroq yumush yo'q. Hatto eng uyquchi odam ham tongda qushlarning sayrashini bir eshitadi. Eshitib bir rohatlanadi-yu, so'ng uyqusini kelgan joyidan davom ettiraveradi. Kecha adirga kelib jon saqlagan odamlar uchun tongning bunday sururi yo'q. Bu dillarni anduhlardan tozalamoq uchun yana necha tong otmog'i lozim ekan? Bir necha lahzada vujudga egalik qilib olgan ranjdan xoli bo'lmoq uchun necha kun, necha oy, necha yillar darkor ekan?

Kecha xuftonga yaqin keltirilgan chodirlar, to'shaklar hammaga yetmadi. Uyqu asosan bolalarga hukmini o'tkazdi. Kattalar deyarli uxlashmadi. Zelixon Ismoilbey bilan o'sha bir chekkadagi do'nglikda o'tirdi. Ahadbey ham ularga qo'shilgan edi, Ismoilbey "bolalaringni yolg'izlatma", deb iziga qaytardi.

Ismoilbey kunbotishga qarab uzoq o'tirdi. Zelixon ibodatning tugashini toqat bilan kutdi. U namoz o'qiganlarni ko'p ko'rgan, nazarida ibodat bir necha lahzada tugaguchi edi. Shu bois Ismoilbeyning uzoq o'tirishi unga ajablanarli tuyuldi. So'ng: "Og'am

ilmli odam, qanday ibodat qilishni biladi. Balki hamma shunday uzoq o'qir, men avval e'tibor bermagandirman", dedi.

- Hubbul Vatanini minal iymani...

Ismoilbey bu gapni pichirlab aytgan bo'lsa-da, Zelixon eshitdi. Eshitdi-yu, ammo tushunmadi. Ibodat davomida o'qilguchi duo deb o'ylab, indamay o'tiraverdi. Bir necha nafasdan so'ng Ismoilbey yana tilga kirdi:

- Mening Vatanim shu tomonda, - dedi u kunbotarga tikilganicha. - Vatanini sevmoq iymondan. Mening esa Vatanim yo'qtur. Men Vatandan yuz o'girmadim. Vatan mendan yuz o'girdimi? Yo Olloh, Vatanini yo'qning iymoni bo'larmi endi?..

Yillar o'tar, balki asrlar o'tar, ammo hech kim, hech qachon ularning vatangado bo'lib qolishlari sababini aniq ayta olmas. Balki bu faqatgina qiyomatda ayon bo'lguvsi sinoatdir? To'g'ri, unga qadar ahli ilm, ahli qalam turli gumonlarini bayon etaverarlar, kimlarnidir ayblarlar, kimlarnidir oqlarlar... Banda to'qigan gaplar o'tkinchi ekanini fahm etmaymi, bahslashaverarlar...

Zelixon Ismoilbeyga og'ir bo'lganini bilib tursa-da, cholning dardi u uchun begona edi. Chunki unda Vatan tuyg'usi yo'q edi.

To'g'ri, dastlabki qamalganida shunga o'xshash bir tuyg'u bir uyg'ondi, ammo tarbiyaga muhtoj bu tuyg'uning umri qisqa bo'ldi.

Ongida oxirat tushunchasi bo'lmagan odam shaytonning o'ljasi hisoblanadi. Shaytonga tobe odam qalbida esa bunday tuyg'ularni tarbiya etmoq mutlaq mumkin emasdir.

Mashoyixlardan biri kuyib aytgan ekanki, yo Rabbim, men ba'zi kimsalarning holiga hayron qolaman: o'limning muhaqqaqligini bilgani holda, qanday qilib xursandchilikka berila oladi? Jahannam azobining haqligini bilgani holda qanday kuladi? Voqean shunday. O'lim bilan yuzma-yuz kelib qolgan damdagina odam dunyoda quvonch, xoyu havas borligini unutadi. Aksincha, yagona qudrat sohibini eslaydi. Yana bir necha yil, yoki, mayli, bir necha oy, u ham mumkin bo'lmasa bir oygina, bir kungina, hech bo'lmaganda soat yoki daqiqa umr ko'rishni istaydi. Kechagina ularning xayoliga bu narsalar kelmagan, dunyo faqat quvonchlardan iboratday betashvish o'tirishgan edi. Mana endi kutilmaganda o'zlarini adirda boshpanasiz ko'rgach, xayollari oxirat bilan band bo'ldi. Ota-onalar farzandlariga, bolalar esa validayn umriga baraka berishni so'rab Yaratganga yobordilar. Umr bo'yi Olloh nomini tilga olmaganlar xayoli ham shu bilan band...

Yana mashoyixlar derlarki: bu dunyoda moli omonat, o'zi esa mehmon bo'lmagan biron kimsa yo'qtur. Mehmon degan keladi, ketadi. Omonat esa buyurilgan vaqti yetganda egasiga qaytib berilmog'i joizdir. Beshafqat hayot bu haqiqatni bir hamlada ayon etib, odamlarning yumuq ko'zlarini ochdi.

Zelixon yana jimib qolgan Ismoilbeyning yoniga yaqinroq surildi.

- Og'a, - dedi u, - hali hushimdan ketgan paytimda tushga o'xshagan g'alati narsa ko'rdim.

Ismoilbey unga qaradi. Cholning qarashida "qanaqa tush?" degan savol zuhur edi. Zelixon gapini davom ettirish mumkinligini fahmladi:

- Boshimga zarba tushishi bilan hammayoq gir aylandi, keyin atrofimni zulmat o'rab oldi. Ikkita sharpa kelib, qo'ltiqib ko'tardi. "Yaxshi bo'ldi, bulardan qutqaradi", deb o'yladim. Sharpalar qo'ltiqib ko'targanicha meni chir aylantirib balandga, juda balandga olib ketishdi. Xuddi sahrodagi girdobga tushib qolganday bo'ldim. Keyin birdan zulmat tugab, yorug'likka chiqdik. Atrof shu darajada yorug' ediki, ko'zlarim qamashib ketdi. "Buni nimaga olib keldilaring, hali muhlat bor", degan g'alati ovoz eshitildi. Keyin yana girdobga tushdim, yana zulmatda qoldim. Sharpalar meni yerga yotqizib, yo'q bo'lishdi. Keyin ko'zimni ochsam... Yigitalining ayvonida yotibman.

Zelixon javob kutib, Ismoilbeyga tikildi. Ismoilbey bir oz o'yga toldi-da, chuqur xo'rsindi. So'ng:

- Buning ta'birini aytishga fikrim ojiz, - dedi. - Vallohi a'lam, Tangrim joningni qaytarib beribdi. Buning ma'nosi shuki, endi sayoq yurishingni tashla. Qalbingni zangdan tozala.

- Qalb zangi? - Zelixon kulimsiradi. - Rosa zo'r gaplarni topib gapirasiz, tog'a. Hozir namoz o'qiyotganingizda nima uchundir mening ham o'qigim keldi. Shuning uchun sizga yaqinlashib o'tiruvdim.

- Ha-a... - Ismoilbey qo'lini uning yelkasiga qo'ydi. - Dilingdagi qulfni Tangrining o'zi ochibdi, vallohi a'lam. Bu - yaxshilik alomati. Iymon keltir, bilasanmi?

Zelixon bosh chayqadi. U jinoyatchilar taqdirini hal qiluvchi ja'mi qonunlarni yod bilardi. Shu yoshga kirib, uchtagina muqaddas so'zdan iborat kalimani ayta olmadi. Ismoilbey kalimani aytdi, u qaytardi:

- La ilaha illolloh...

Bir necha marta qaytardi. Har aytganida vujudini ezib turgan nimadir qochganday bo'laverdi. O'sha "nimadir"ni u bilmas edi.

Yengil tortayotganini his qilib turib "qalbning zangdan tozalanishi shu bo'lsa kerak", deb o'yladi.

Shu paytda ellik qadamcha naridan da'vatchining ovozi eshitildi. U atrofiga o'n-o'n besh chog'li odamlarni to'plab Vatan, ozodlik haqida gapirardi. Avval Zelixon, so'ng Ismoilbey turib, davra sari yurdilar.

- Ayollarimiz mesxetiyaliklar orasida erkak zotidan bormi, deyishyapti. Xo'sh, ayting-chi, biz itimizmi, kim haydasa dumimizni qisib qochaveradigan. O'zbeklarni biz qarindosh derdik, orqadosh derdik. Ular nomardlik qildilar.

Shu payt davra orasidagi bir yigit qo'lini baland ko'tarib qichqirdi:

- Qonga qon!

Uning bu qichqirig'i Ismoilbeyning boshiga gurzi kabi urilib, tovoniga qadar zirillatib yubordi. Badaniga qaltiroq yugurdi:

- Zinhor! - deb yubordi u. To'planganlar davra chetidagi qariyaga ajablanib qaradilar. - Zinhor! - deb takrorladi Ismoilbey. -

Xudodan qo'rqinglar! O'zbeklarni ayblamanglar! Non bergan jon olmaydi.

- Vatan bir bog'dir. Bu bog'ning daraxtlari inson qoni ila sug'orilmag'i kerak, - dedi da'vatchi. Ismoilbeyning lablari titrab "Astag'firulloh!" dedi-yu, boshqa gapirolmay qoldi.

- Chiroyli gapirding, - dedi Zelixon unga yaqinlashib. - Lekin bu bog' seniki emas-ku? Bog'ni yashnatib yuborging kelsa, ana, qo'lingga qurol ol, Mesxetiyangga bor. Uyingga kirib olganlarni haydab chiqar. Qo'lingdan keladimi bu ish?

Da'vatchi bu gapdan gangidi, biroq sir boy bermaslik uchun Zelixonga dag'dag'a qildi:

- Sen kimsan o'zing? Qayoqdan kelib qolding?

- Men - chechenman! Men ham Vatanidan haydalgan inson bolasiman. Sen vaysashga usta ekansan. Ammo sen bizga joy bergan, non bergan, o'lganlarga kafan bergan o'zbeklarni bilmaysan. Sen unda yo'q eding. Kecha tuxumni yorib chiqib, bugun elga aql o'rgatasanmi? Bilib qo'y, ovozingni o'chirmasang, kekirdagingni mana shu barmoqlarim bilan sug'urib olaman. Bu panja shunaqa ishlarga mo'ljallangan. Ancha-muncha kekirdaklarni sug'urib, rohatlangan. Kimsan, deding, a? Bilib qo'y, men qamoqdagi karamsho'rvalarni ichib katta bo'lgan odamman. Pachakilashib o'tirmayman. Men milisangdan ham, hukumatingdan ham qo'rqmayman. Hammang bola-chaqalaring bilan indamay o'tirlaring. Yana kim "qonga qon!" desa shu yerda qon qusib qoladi.

Men - chechenman! Chechenlar bir so'zli bo'ladi, ha!

Da'vatchi gapirolmay qoldi. Davradagilar asta tarqalishdi.

- Ularni qo'rqitib yubording, - dedi Ismoilbey.

- Qo'rqitganim yo'q. Agar yana gapirsa, rostdanam qilardim shu ishni. Hamma g'alvani mana shunga o'xshaganlar boshlaydi. Yuzta miltiq topib, tarqating, anavi go'l yigitlar oladi. Bu ahmoq esa olmaydi. Birinchi bo'lib qochadi.

- Bular serka toifa odam bo'ladi. Qo'ylarni kushxonaga boshlaydi, o'zi esa omon qoladi. Shunaqalardan o'zing asra, ey Tangrim! Bu orada to'shak, chodir keltirishdi. Zelixon bitta to'shakni olib kelib, do'nglikda yolg'iz o'tirgan Ismoilbeyga to'shab berdi.

- Og'a, yotib dam oling.

- Sen o'zing yotaver. Men bu tunni Ollohning zikri bilan o'tkazarman. Ahadbeyga ham yetdimi to'shak?

- Ha, bolalariga joy qilib oldi.

Ismoilbey aytganiday qilib, uxlamadi. Yaydoq yerga tiz cho'kib o'tirganicha ibodat bilan mashg'ul bo'ldi. Zelixon to'shakka yonboshladi. Unga xalal bermadi. Bir-ikki ko'zi ilinganday bo'ldi. Subhga yaqin qattiq mudroq bosdi. Ismoilbeyning azon chaqirig'ini eshitib, uyg'ondi. Ismoilbey o'rgatganidek tayamum qildi, unga ergashib namoz o'qiy boshladi. Ismoilbey farz namozini o'qib, qa'daga o'tirganicha qimir etmadi. Zelixon anchagacha toqat bilan o'tirdi. Bu orada ufq qontalash bo'ldi. Atrof yorisha boshladi. Zelixon nima qilarini bilmay, kechagi voqealarni eslab o'tiraverdi. Ahadbey kelmaganida, bilmaydi, qancha o'tirar edi... Ahadbey yon tomondan keldi. U ham otasining namoz o'qiyotganini kuzatgan, uzoq o'tirib qolganidan ajablangan edi. Otasiga yaqinlashayotib tizzasi ustidagi o'ng qo'lining ko'rsatkich barmog'i ko'tarilganicha qotganini ko'rdi. Otasi odatda tashahhud o'qiyotganida bu barmog'ini bir ko'tarib qo'yardi. Hozir esa barmoq qotib turibdi.

- Ota, - dedi Ahadbey Ismoilbeyga yaqinlashib. Sado bo'lmagach, engashib, uni yelkasidan ushladi.

Ismoilbey o'g'lining bag'riga beozorgina bosh qo'ydi. Ahadbey otasini bag'riga mahkam bosganicha nima qilarini bilmay qotib o'tiraverdi. Zelixon irg'ib o'midan turdi-da, cholning ro'parasiga o'tdi. Ismoilbeyning ko'zlari ochiq, barmoqlari hanuz kunbotar tomonni ko'rsatib turardi.

4

Bir necha daqiqalik sarosimadan so'ng barchalari bir muammo ustida bosh qotirmoqqa majbur bo'ldilar: mayit qaerga va qay holda ko'miladi? Zelixonning xayoliga bobosining qismati keldi. Bobosi qaytish qilganida kafanni uy egasi bergan edi.

Ismoilbeyga kim beradi? Bu masala og'ir emas. Hukumat vakillari topib berishar. Ammo qaerga dafn etiladi? G'assol kim? Qaerda yuvadi? Agar peshingacha dafn etilmasa, bu issiqda... Oqsoqollar turlicha fikr bildirishdi. Vakilning boshi qotdi. Bunaqa holatda ko'pchilikning maslahatiga quloq solinaversa osh pishmaydi. Zelixon buni yaxshi biladi. Ahadbey otasiga o'xshagan mo'min odam, kim nima desa ko'naveradi. Shu sababli Zelixon o'zicha tadbir belgilab, amalga oshirishga kirishdi:

- Xo'jayin, menga mashinangni berib tur. Cholni qishloqdagi qabristonga ko'mamiz, - dedi u qat'iy ohangda.

- Yo'q, mumkin emas. Ahvolni ko'rib turibsiz, - dedi vakil.

- Nimaga mumkin emas? Qishloqda o'zbeklar turadimi? - Vakil bosh irg'ab tasdiqladi. - Menga qara, xo'jayin, senga tushunmayroq turibman. Sen o'zing o'zbekmisan, axir?

Vakil bu savoldan dovdiradi. Odamlarga bir-bir qarab olib, o'zbek ekanidan xijolat chekkanday "ha" deb qo'ydi.

- Ikkidan biri, - dedi Zelixon unga qattiq tikilib, - yo sen o'zbek emassan, yo o'zbeklarning kimligini bilmaysan. Ismoilbey og'am kecha "Non bergan - jon olmaydi" degan edi. Bilib qo'y, non bergan kafanlik ham beradi, mozoridan joy ham beradi. Seni qara-yu, yana o'zbekman, deysan. O'zbek bo'lganingda o'likning ustida bunaqa majlis qilib o'tirmasding. Mashinangni ber, Ahadbey ikkalamiz tushamiz.

- Yaxshi, mashina beraman, - dedi vakil, - omma, men sizlarni ogohlantirdim. Bir gap bo'lsa men ikki kishi uchun javobgar emasman.

- Qo'rqma, xo'jayin, menga tegishmaydi. Men chechenman. O'ldirishsa, mana, Ahadbeyni o'ldirishar. Bir kishiga javob berasan.

- Biz ham boramiz, - dedi qariyalardan biri, - ikkoving sho'ppayib ko'tarib borasanlarmi?

- Sizlar shu yerda duo qilib o'tiringlar. Ikkovimiz sho'ppayib qolmasmiz.

Zelixon aytganiday bo'ldi. Ular yuk mashinasida yo'lga chiqdilar. Xotinlar qiy-chuv bilan qoldilar. Zelixon dafn marosimi qanday bo'lishini yaxshi bilmas edi.

- Hozir qayoqqa boramiz? - deb so'radi Zelixon Ahadbeydan.

- Qishloqqa, - dedi Ahadbey uning savolidan ajablanib, - o'zing aytding-ku.

- Qishloqqaligini bilaman. To'g'ri mozorga olib bormaymiz-ku?

- Ha... balki machitga borarmiz?

Qishloqqa kiraverishda uchragan birinchi kishidan "machit qaerda?" deb so'rashdi. U berilgan savolga avval tushunmaganday bo'ldi. Qayta so'rashgach, bosh irg'ab "qishloqda machit yo'q", deb javob berdi. Zelixon bilan Ahadbey "endi nima qildik?" degan ma'noda bir-birlariga qarab oldilar.

- Choyxona bormi? - deb so'radi Zelixon yo'lovchidan.

- Bor-da. To'g'riga yurib chappa burilsang'iz guzarga chiqasiz. Choyxona ashatda.

Hovuz labidagi so'rida ikki oqsoqol nonushta qilib o'tirardi. Ahadbey mashinada qolib, Zelixon tushdi-da, ularga yaqinlashib, salom berdi. Chollar o'rinaridan turib, qo'shqo'llab so'rashgach, mehmonni nonushtaga taklif qildilar. Mehmon o'tirib, fотиha o'qilgach, unga choy tutdilar. Zelixon choydan bir ho'pladi-da, muddaoga ko'chmoqchi bo'ldi:

- Otalar, men chechenman, anavi mashinada qolgan sherigim - turk, - dedi.

Siyrak soqolli chol kulimsiradi.

- Mehmon, sizning kimligingizni so'raganimiz yo'q-ku? Chechenmisiz, boshqamisiz, bizga mehmonsiz, bizga shunisi bas.

- Rahmat, ota, zamon alg'ov-dalg'ov bo'lganiga shunaqa devdim.

- E mehmon, zamonni qo'yavering, hozir diydor g'animat. Nasibangizda bor ekan, qishlog'imizga keldingiz. Bir piyola choy ichdingiz. Nasibangizda bo'lmasa, tuya so'yib chaqirsak ham kelmagan bo'lardingiz. Sherigingizni ham chaqiring, choy ichsinlar, nimaga tushmayaptilar.

- Mashinada yana bir odam bor... Sherigimning otasi...

- Xastamilar, yotibdilarmi?

- Jon berdilar yaqinda, namoz o'qib turib... Turklar adirda, bilarsizlar. Ko'mish kerak, musulmoncha qilib.

Qariyalar "Olloh rahmat qilsin", deb yuzlariga fотиha tortdilar.

- Otalar, xafa bo'lmaysizlar, bir gap aytay?

- Hech qanaqa gap aytmang, mehmon, biz tushundik. Siz choy ichib o'tiring, xo'bmi, qani, Sotvoldi, tur.

- To'xta, hovliqmasang-chi, gaplari bo'lsa aytsinlar. Mehmon, ranjimang, Hayitali tog'angiz sal shunaqaroq. Aytovring gapingizni.

- Aytmoqchimanki... chiqimini to'laymiz.

- Astag'firulloh! - dedi Hayitali oqsoqol. - Sotvoldi, eshitdingmi? Shunaqa gap chiqishini bilganim uchun aytmang, devdim. Endi mehmon, aytishga-ku, aytdingiz, a? Endi picha uyalning. Bizlarni kim deb o'yladingiz?

Hayitali gapira-gapira so'ridan tushib, kavshini oyog'iga ildi. Sotvoldi oqsoqol unga ergashdi. Zelixon uchinchi piyoladagi choyni ichishga ulgurmay Hayitali oqsoqol ko'rindi. U choyxona sari emas, mashinaga qarab yurdi. Ahadbeyga qarab: "Endi bandalik-da, inim, xudo sabr bersin", dedi-da, haydovchi yoniga o'tirdi. "Qani haydang inim", deb yo'l ko'rsatdi. Zelixon yugurib kelib joyidan jilayotgan mashinaga chiqib oldi.

Mashina bir uy qarshisida to'xtadi. Bu yerda bir necha odam to'planib turgan edi. Zelixon ham, Ahadbey ham bu uy Hayitali oqsoqolniki ekanini keyinroq bilishdi. Mayitni uyga olishgach, Hayitali Ahadbeyga yaqinlashdi.

- Inim, otangizning birodarlari, qo'ni-qo'shni, qarindosh-urug'ingiz bordir, a?

- Bor, - dedi Zelixon o'rtog'i uchun javob berib. - Adirda qolishgan.

- Nimaga qolishdi? Nimaga kelishovurmadi?

Zelixon ham Ahadbey ham bu savolga javob berolmay ko'zlarini olib qochishdi. Hayitali ham savoliga javobni talab qilmadi.

- Siz, inim, - dedi Ahadbeyga qarab, - ichkariga kiring. G'assolga qarashasiz. Siz esa men bilan yuring, - dedi Zelixon. Zelixon "qayoqqa?" deb o'tirmay, unga ergashdi.

Adirdagi qo'ni-qo'shni, Ismoilbeyning birodarlarini olib qaytishganda dafn marosimiga lozim bo'lgan yumushlar bajarib bo'lingan edi. Hovliga joy qilingan, katta qozonda esa sho'rva qaynab turardi.

Ahadbey mashinadan tushayotgan orqadoshlarini ko'rib, yig'lab yubordi. Otasining joni uzilganidan beri ko'ziga endi yosh keldi. U otasining o'lganidan yoki uning qadridan emas, qishloqdagilarning oqibatidan hayajonlanib yig'lardi.

Hayitali oqsoqol cho'rtkesar, bir so'zli edi: dafn marosimidan keyin ham mehmonlarga ijizat bermadi. Shomga yaqin vakil xavotirlanib yetib keldi. Vaqtida qaytmaganlari uchun ulardan o'pkaladi.

- Qishlog'imizda avboshlar yo'q, Xudoga shukr. Shu yerda turaverishsin. Biydek cho'lda nima bor ekan? Chollarni urintirib qo'yibsiz, inim, - dedi Hayitali unga.

- Boshqa choramiz yo'q, otaxon, qishlog'ingiz tinch, bilamiz. Lekin bu yerda turklar borligini bilsa, shahardagi betamizlar yetib kelib bir balolarni boshlaydi. Adirda bularni askarlar qo'riqlaydi.

- To'rtta-beshta bezorini jilovlay olmasangiz, nima qilib hukumat bo'lib yuribsiz, inim, shu ham ishmi? Yomonga yomon bo'ling, shartta-shartta oting-da, vassalom!

- Aytishga oson... - deb ming'irladi vakil, so'ng Zelixonga "bu g'alvani siz boshlab edingiz, endi o'zingiz eplang bu yog'ini" deganday najot ko'zi bilan boqdi. Zelixon Hayitali oqsoqolga, uning hamqishloqlariga minnatdorlik bildirib, qariyalarni mashinaga taklif etdi.

5

O'sha do'nglik... Yana ikki kishi... Yana shom... Ammo shom azoni eshitilmaydi. Hech kim namoz o'qimaydi. Do'nglikdan ikki qadam narida Ahadbeyning oilasi, qo'shni xotinlar, bolalar...

Ahadbey bilan Zelixon qontalash ufqqa tikilishgan. Aytadigan so'zlari yo'qday... Jim... Jimlikni bolalarning ovozlari buzadi:

- Zarine, kel, mehmon-mehmon o'ynaymiz. Sen mehmon bo'lasan...

- O'ynamayman. Hali haydab yubording-ku. Senga mehmon bo'lmayman...

Bolalarning suhbatiga Ahadbeyning xotini qo'shiladi:

- Zerine, o'ynay qol, Gulsine mehmonni haydamaydi, u o'zbek emas.

Bu gap xayolga berilgan do'stlar qulog'iga o'qday urildi. Ahadbey sapchib o'rnidan turdi-da, xotiniga yaqinlashib yuziga tarsaki tushirdi. Bunga ham qanoat hosil qilmay tepdi. Yana tepmoqchi bo'lganida Zelixon o'rta tushdi.

- Nimaga urasiz? Gunohim nima? - dedi xotin yig'lamsirab.

- Sen ahmoq odam aytadigan gapni aytding, - dedi Zelixon.

- Qaysi gap? - deb ajablandi xotin.

Ahadbey unga javoban so'kindi. Zelixon uni yelkasiga qo'lini qo'yib nariga boshladi. Xotin javrab qolaverdi.

- Parvo qilma, xotin zoti nima gapirganini o'zi ham bilmaydi, - dedi Zelixon do'stiga tasalli berib.

Atrofqa qorong'ilik cho'ka boshladi. Katta chodir yaqinida ovqat ulashildi. Ular borishmadi. Yana kunbotarga tikilganча jim o'tirdilar.

- Barmoqlarini to'g'rilash mumkin bo'lmadi, - dedi Ahadbey.

- Nimaga ko'targan ekanlar, bilmaysanmi?

- Namozda shunaqa odatlari bor edi. Bir kuni so'rasam, payg'ambar afandimizdan sunnat devdilar. Muhammad alayhissalom namoz o'qib o'tirganlarida tog' qulay boshlagan ekan. Namozni buzmay ko'rsatkich barmoqlarini ko'targanlarining o'zida tog' qulashdan to'xtagan ekan.

- Men "Mesxetiyam shu yoqda" deb ko'rsatmoqchi bo'lganmilar, deb o'ylabman.

Ahadbey bosh chayqaydi-yu, yengil xo'rsindi. So'ng o'ziga-o'zi gapirganday dedi:

Qo'nma bulbul, qo'nma bulbul
Daraxt shoxiga,
Nalar keldi, nalar keldi
Yurtim boshiga...

- Nima deding, tushunmadim?

- Bolaligimda otam shuni xirgoyi qilib yurardilar. Xalq qo'shig'i, der edilar.

Bu gapdan keyin Zelixon kecha tundagi suhbatni yodga oldi. Ismoilbey Vatan haqida gapira turib: "Agar sendin tonar bo'lsam, nasibam ohu zor o'lsun", deb xo'rsinib qo'ygan edi. Zelixon bu gapni xotirasiga muhrlashga harakat ham qilmagandi. Hozir nechundir esladi. Eslab turib, badanida xuddi minglab chumoli barobar o'rmalagandek seskandi.

Yarim tunga qadar suhbatlashib o'tirdilar. Tongga yaqin bir-birlariga suyangan holda pinakka ketdilar. Zelixon bir tutamgina

uyqusida ikki marta cho'chib uyg'ondi. Har safar yoniga Ismoilbey kelib xo'rsinadi-da, qulog'iga shiviraydi: "Agar sendin tonar bo'lsam, nasibam ohu zor o'lsun".

Ertalab "yo'lga hozirlanishlar" degan buyruq berildi. Peshinga yaqin turnaqator bo'lib avtobuslar ko'rindi. Qayoqqa borajaklarini hech kim bilmas edi. Kimdir umid bilan "Mesxetiyamizga olib borishsa edi", dedi. Dam o'tmay bu umid "Mesxetiyaga qaytar ekanmiz" degan haqiqatga aylanib, tirlangan qalblarga malham bo'ldi.

Avtobuslar shaharga yaqinlashayotganda Zelixon Ahadbey bilan xayrlashdi.

- Qaerga borsang ham, seni topaman. Bu yerda qiladigan chala ishlarim bor.

- Tinch yur. Biz bilan ketaver. Chala ishlaring chalaligicha qolaversin.

- Hozir keta olmayman. Seni topaman...

Avtobus aeroport yonidan o'tayotganida Zelixon tushib qoldi. Avtobuslar shoshilmay, sekin yurishardi. Zelixonning nazarida ular odamlar qalbidagi dardning og'irligini tortolmayotganday edi. U avtobuslar ortidan kelayotgan harbiylar mashinasi ko'zdan yo'qolguncha ko'zini yo'ldan uzmad. Shu holda turganida o'sha tanish ovoz qulog'i ostida yana shivirladi: "Agar sendin tonar bo'lsam, nasibam ohu zor o'lsun..."

IV bob

1

Zohid Mahmud Ehsanovni so'roqqa chaqirishga chaqirdi-yu, keyin to'g'ri qildimmi, deb boshi qotdi. Shu holda garang bo'lib o'tirganida xonasiga mayor Soliev kirib keldi. Zohid unga Jamshidning uyiga borgani, o'gay onasi bilan gaplashgani haqida gapirib berdi. Qisqa hisobotning oxirida Mahmud Ehsanovni chaqirtirganini ham aytib "bunisiga nima deysiz" degan ma'noda mayorga tikildi. Mayor uning nigohidagi savolni to'g'ri uqib, javob berdi:

- Bekor chaqiribsan. Uning kimligini bilarding-ku? Asadbek ko'proq shuning maslahatiga yuradi, deyishadi. Bu Chuvrindi Asadbekning boshi, Kesakpolvon deganlari oyoq-qi.

- Demak, chaqirtirib to'g'ri qilibman. Demak, hamma ishlarning tepasida shu odam turgan. Demak, kalavaning uchi shuning qo'lida. Demak...

- Demak, - dedi Soliev istehzo bilan, - demak, sen hali hech narsaga tushunmabsan. Ma, o'qi. - U yon cho'ntagidan bir varaq qog'oz chiqarib, Zohidga uzatdi.

Zohid yozuvlarga bir ko'z yugurtirib, keyin mayorga hayrat bilan qaradi. So'ng yana o'qidi.

- Murda avval yorib ko'rilgan? Bosh miya, buyraklari olingan? O'sha yondirilgan murdami? Qayoqdan chiqdi bu gap?

- Avvalgi ekspertiza xulosasini amaliyotchi talaba yozgan ekan. Bularni yozish shartmasdir, deb o'ylaganmish. Bo'lim boshlig'i bugun bilib qolib, menga qo'ng'iroq qildi. UZR so'radi. Yopig'liq qozon yopig'lig'icha qolsin, deb yalindi.

- Birovga jon shirin, birovga joy shirin, - deb to'ng'illadi Zohid. - Bunaqa boshliqlarning onasini...

Zohid o'sha bo'lim boshlig'ining onasini nima qilish lozimligini aytdi-yu, tilini tiyolmagani uchun Solievdan xijolat bo'ldi. Bir tomondan, g'azab, bir tomondan, xijolat iskanjaga oldi. Mayor "o'ziga kelib olsin", deb indamay o'tirdi. Zohid odati bo'yicha, bir varaqqa qandaydir formulalar yozdi, o'chirdi, yana yozdi. Fikrini sal jamlab olgach, mayorga qarab kechirim so'radi.

- Bu qo'shimcha xulosasiz ham murda Jamshidniki emasligi bizga aniq edi. Murdaning kimligini endi aniqlab bo'lmas. Falokatga uchragan, o'likxonada egasiz yotgan balki biron mehmondir.

- Bu tomosha ularga nima uchun kerak? Shunga aqlim yetmayapti.

- Ularga, deganing kim?

- Asadbekka-da.

- Bu ishni Asadbek qilgan, deb ishoniyapsanmi?

- Axir Jamshid deb ko'mishibdi-ku? O'likxonadan bizning ruxsatimizsiz olishgan. Qalbaki hujjat tayyorlashgan.

- Ehsanovga shularni aytasanmi?

- Aytmayinmi?

- Arqonni uzun tashla. Ular bizni laqillatmoqchi bo'lishibdimi, mayli, laqmaga o'xshab ko'rinaver. Biz Jamshidni qidirishimiz kerak.

- Tirik deb o'ylaysizmi?

- Bilmadim. Balki tirikdir. Balki o'ldirib ko'mib tashlashgandir. Harholda, ular Jamshidning tirik ekaniga ishonishimizni istashayotganga o'xshashadi. Ekspertiza xulosasidagi kamchilik bekorga aniqlanmagandir. Bo'lim boshlig'i indamay qo'ya qolsa ham bo'lardi.

- Yana bir gumon bor: balki ikkala o'limning qotili bir ekaniga ham ishontirishmoqchidir? Birinchisi - chinakam qotillik. Jalol Komilov qiynab o'ldirilgan. Balki qotil Jamshiddir? Bugun uni o'ldiga chiqarib, ertaga boshqa hujjat, boshqa ism bilan tiriltirishsa-chi? Ikkinchisi qotillik emas, shunchaki o'yin. Bir necha kun avval o'ldirilgan odamning erkakligini kesib tashlashdan maqsadlari nima? Qotilning uslubi shu, deyishmoqchimi? Jamshid avval bir qizni zo'rmoqchi bo'lgani uchun qamalgan. Erkaklikning kesib tashlangani shunga ishora emasmi? Ha, aytmoqchi, marhumning buyraklari nega yo'q bo'ldi? Jigar ezilgan, bosh mayib. Har holda, mashina urib yuborgan bo'lsa kerak. Buyraklarning kimga keragi bor?

- Ilmiy tadqiqot uchun olishgandir. Buyrakni ko'chirib o'tkazish markazi bor, eshitmaganmisan? Buyragi quriy boshlagan odamlar shunaqa hodisa bo'lishini kutib yotishadi. Qiziq-a, o'lmay qolish uchun boshqa bir odamning o'lishini kutib yotishadi.

- Ha... - dedi Zohid, yengil xo'rsinib, - o'lmay qolishning turlari ko'p.

Shu payt xonaga Hamdam kirib keldi. Ko'rinishdan kayfiyati yaxshi edi. Zohid bilan ko'risha turib "bitta oshga tushding, prokuror" deb qo'ydi.

- Zohidni bitta osh bilan qo'rqita olmasan, - dedi Soliev. - Qotilni topgan bo'lsang, qo'y so'yadi. Aroq-sharog'i mendan.

- Bunisi ham bo'ladi, - dedi Hamdam kaftlarini bir-biriga ishqab. - Bugungisi bitta oshga arziydigan gap. Zohid, akangning tagi qimirlab qolganga o'xshaydi.

- Qaysi akangning?

- Sobiq boshlig'ing, kapitan Mirsultonov akang emasmi? Xo'-o'sh... bizdan o'tgan ikki-uch ishni shahar sudi qaytargan edi. Bugun yuqorida kapitanni burashibdi shekilli. Hozir menga hasrat qilib qoldi. "Joyimga birov ko'z tikib turibdi, ezmasdan to'g'risini ayta qolishmaydimi?" deydi. Men ham to'g'risini aytdim-qo'ydim. "Akaxon, - dedim, - ayb o'zingizda, qo'rzoqlik bilan uzoqqa borib bo'lmaydi. Qo'lga tushgan jinoyatchi albatta falonchining o'g'li bo'ladi yoki pistonchining jiyani, yo qo'shnisi bo'ladi. Busiz iloj

yo'q. Hammaning ko'ngliga qarab ish tutsak, ertalab qo'lga olib, kechqurun uzr so'rab chiqarib yuboraveramiz. Shuning uchun ham bizni birov bir tiyinga olmaydi", dedim. Shunaqa, prokuror, yig'lab yuboray deb o'tiribdi akang.

Zohidga bu gaplar malol keldi. Ayniqsa Solievdan xijolat bo'ldi. Unga qaramaslikka tirishib:

- Hamdam aka, birovning tashvishidan quvonganimni avval ko'rganmidingiz? - dedi.

- Buning nimasi tashvish? Sen haqiqatparastsan-ku? Haqiqat istar eding, ro'yobga chiqyapti. O'z o'rniga nomunosib odam ketadiganga o'xshaydi.

- O'z o'rniga munosibi keladimi? - dedi Soliev uning gapini bo'lib.

- Bunisi endi Xudoga bog'liq. Bo'пти, bu gapim yoqmasa, yoqadigani ham bor: bitta insofli odam topildi. Shoir ekan. Guvohlikka chaqirmaslikka ming marta qasam ichirib, keyin bir mashinaning nomerini aytdi. Kerak bo'ladi, deb yondaftariga yozib qo'yibdi.

Aytgisi keladi-yu, qo'rqadi - u ko'krak cho'ntagidan bir parcha qog'oz olib Solievga uzatdi. Mayor qog'ozga ko'z yugurtirdi-yu, betoqat qarab turgan Zohidga uzatdi.

- Yana o'sha taksoparkmi? - dedi Zohid ajablanib. - Nima, bu tasodifmi?

Soliev "bilmayman" deganday yelkasini qisib qo'ydi.

- Ikkidan biri: yo tasodif, yo kimningdir befaahmli.

- Yoki, - dedi Soliev, - bizni kimdir mayna qilmoqchi, laqillatmoqchi. Shu uchinchisi to'g'ri bo'lsa kerak. Raqibni hech qachon befaahm deb o'ylamanglar. Agar shunday o'ylasanglar, o'zlaring kaltafahm bo'lib qolasanglar. Taksoparkka bormagandirsan?

- Qarang, shu ishga kelganda fahmim uzunlik qilib, bordim, - dedi Hamdam kesatib. Haydovchi Sayfi Turdiev. Uch kunga ruhsat olib Uchariqqa ketibdi. Ukasi qamoqda ekan. Ertaga ishga chiqadi.

- Ertagacha Uchariq bilan bog'lana olamizmi? - deb so'radi Zohid mayor Solievdan. U mayorga to'g'ridan-to'g'ri ish buyuraverishdan andisha qilib, ba'zan shunday savol bilan murojaat etardi. Soliev bu ishning muhimligini bilgani uchun telefon go'shagini ko'tarib, kerakli bo'lim bilan suhbatlashib topshiriq berdi.

- Bugun kun isidi, - dedi Hamdam yelpinib. - Prokuror desa, savlatingdan eshak hurkadi-yu, xonangga bitta konditsioner qo'ydirsang bo'lmaydimi? O'rtoq mayor, siz telefonda gaplashuningizcha men kaltafahmlik davosini o'ylab topdim. Aytaymi?

- Ayt, - dedi Soliev kulimsirab, - piching darsidan bahoing a'lo, qani gapir-chi, uzunfahm.

- Do'xtir yozib bergan zo'r dori bor. Nomi "Vitamin-P". Uni topish uchun hozir shogirdingiz navbatchi mashinani chaqiradi. Ikki soatga "maxsus topshiriq" bilan bir joyga borib kelamiz. Qayoqqa, deb so'ramaysanmi, prokuror?

- So'ramayman, gapingizdan qitmirlikning hidi kelib turibdi.

- Qitmirlik emas. Hali bu taklifim moydek yoqib, menga rahmat, akaxon, ham deysan. Xullas, gap shuki, sen mashina chaqirasan, biz o'tiramiz, keyin anhor bo'yidagi o'zing bilgan pivoxonaga boramiz. Sen bitta, men ikkita pivo ichamiz. Jaz-buz deganday, a? Zohid Hamdamning maqsadini anglab, jilmaydi. U anhor sohilidagi ko'rimsiz pivoxonani bilardi. Hamdam "bu pivoxona emas, mish-mishxona, har qanday axborot shu yerga oqib kelib, jamlanadi", derdi. Hamdam pivoxona xo'jayini bilan o'zaro og'zaki shartnoma tuzib olgan edi. Bu shartnomaga muvofiq Hamdam uni nazoratchilardan himoya qilardi, u esa barcha mish-mishlarni oqizmay-tomizmay Hamdamga yetkazardi. Ham tijorat, ham siyosat, deganlariday, Hamdam ham bo'layotgan yoki sodir bo'lishi kutilayotgan voqealardan ogoh etilardi, ham baqaloqning ziyofatidan huzur topar edi. Aynan shu mish-mishxonadagi gaplar unga ba'zan chigal masalalarni yechishga yordam berardi. Zohid buni bilgani uchun ham jilmayib:

- Rahmat, akaxon, - dedi, so'ng Solievga yuzlandi. - Maqsud aka, bu topshiriqni bajarmasak bo'lmaydi. Fahmni charhlab kelaylik. Bir necha daqiqadan so'ng uchchovlari mashinaga o'tirib, eski shahar tomon yurdilar. Bozordan o'tganlaridan so'ng yo'l bo'yida ikki-uchta g'isht ustiga qo'yilgan bo'sh pivo idishlari ko'rindi.

- Ko'cha harakatining yangi belgilari, - dedi Zohid kulib.

- Militsiyada endi ish boshlaganimda ustozim bo'lardi, urushda jang qilgan, halol inson edi, - dedi Soliev. - Ammo xayolparastroq edi, bechora. O'sha odam, hademay to'qchilik boshlanib, jinoyat kamayadi, derdi. To'qchilik ham boshlandi, erkinlikni ham berib yuborishdi. Mana ahvol. Xohla molingni sot, xohla o'zingni sot. Pul topib o'zingni xursand qilsang bo'ldi.

Mayorning gaplarini eshitib kelayotgan Hamdam bir shumlikni o'ylab mashinani to'xtatdi. Pastga tushib yo'l yoqasidagi bo'sh shishalarni bir chekkadan yig'ishtira boshladi. Tol soyasidagi pivoli shishalarni olayotganida sal narida turgan xotin "hay-hay"lab yugurib keldi.

- Hoy, baloyi nafs, nima qilobsan?

- Musodara qilyapman.

- Kimsan o'zing, musodara qilasan?

- Melisaman.

- Ko'rsat qog'ozingni.

- Ana, - dedi Hamdam mashinani ko'rsatib.

- Bunaqa moshin Haydar jinnida ham bor.

- Qani yur, bo'lmasa. Moshinga o'tir, Haydar jinnini melisada aytasan.

- Ha, baloyi nafs, pivoni qo'y joyiga. Haqqingni beray. Shune sotmasam bolalarem och.

- Bolang hozir och emas, yolg'on gapirma. Hozir olib borib qamayman, keyin och qoladi.

- Hay, hay, sovuq gap gapirma, bacham. O'rtog'ung durust bacha ekan, sen nodurust ish qilma.

- Qaysi o'rtog'im?

- Doniyor-da. Ertalab kelade, haqqini olade, ketade. Qamayman, demayde, senga ham berayinme?

- Doniyorini ham qamayman, - dedi Hamdam jiddiy tusda. Ayol: "Doniyorini qamasa kattaroq kishi ekan", deb o'ylab, dovdiradi.

Hamdam Doniyor degan yigitni tanirdi. Unga ham bir qitmirlik qilib qo'ygisi kelib ayolga qat'iy tarzda buyurdi: - Xo'-o'sh, buguncha seni qamamayman. Shu ko'chadagi hamma chayqovchilarga aytib chiqasan: agar shu ishni yig'ishtirmasalaring, Sibirga olib borib qamayman. Doniyoriga ham ayt, general kelib seni so'kdi, deb ayt.

- Ibi, siz ginrolmi?

- Ishonmaysanmi? Qog'ozimni ko'rsataymi?

- Ishondim, o'rtoq ginrol. Hammasi yest bo'lade. Uyda xaladiynada muzdagi bor, olib chiqaymi? Sizga tekun.

- Pora bermoqchimisani?

- Pora emas, bolangdan aylanay ginrol. Yordamchilaringiz ichsun, duo qilsunlar.

- Sen buyurgan ishimni bajar. Mashinaning no'merini ko'rdingmi? Yodlab ol, Doniyor so'raydi. - Hamdam shunday deb yukxonasi

20 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

Uzsmart.UZ

SEVER.UZ

Kitoblar olami

Original Mp3 To'plami

Uzsmart.UZ

Kitoblar olami

Original Mp3 To'plami

eshigini yopdi-da, mashinaga o'tirdi. Ayol: "Bu rostdan ginrol bo'lsa, nima uchun shisha yig'ishtirib yuribdi", deb o'ylamadi ham.

Mashina yurgach, Hamdam qilgan ishidan zavqlanib, xaxolab kuldi.

- Doniyorni taniysan, a? Anavi yumshoq supurgi-chi? Bularni soqqani kelganida xotindan bu gaplarni eshitadi. General kim ekan, deb boshi qotadi. Mashina nomerini bilgach, prokuraturadan kim kelibdi, deb paytavasiga qurt tushadi.

Zohidga ham, mayorga ham Hamdamning bu shumligi ma'qul kelib, kulimsirab qo'yishdi.

Anhor sohilidagi pivoxona bo'sh, ko'ylagi tugmachalarini yechib, yelkasiga kirlangan sochiq tashlab olgan xo'jayin hisob-kitob bilan band edi. Yo'l chetida to'xtagan "Volga"ni, undan tushayotgan Hamdamni ko'rib, irg'ib o'rnidan turdi-da, yo'l-yo'lakay ko'ylagi tugmalarini solib ularga peshvoz chiqdi.

- Hisob-kitob qalay, qurug'idan tushib turibdimi? - dedi Hamdam u bilan so'rashib.

- Ha endi, sizlar bor, hisob ham qoyili maqom-da.

- Hisobing biz bilan emas, lo'lilar bilan bitadi. Lo'lilar pivofurushlikni o'rganganlaridan beri yayrab qolding, a?

- Ha endi, akaxon, tirikchilik, o'zingiz bilasiz. Joyni qaerga qilay?

- Shu so'raydigan gapmi? Mana bu yigitni taniysan, a?

- Ha. Akaxon, kamnamo?

- Bu hozir prokurorlarning kattasi bo'lib ketgan. Mashinasini ko'rdingmi?

- Ko'rdim, qoyili maqom. Muborak bo'lsin, akaxon.

- Bu kishi shu prokurorning ustoz. Bilding, a, shunga qarab muomala qilaver.

- Muomalaning zo'ri bizda-da. Chexnikidan olib qo'yibman.

Ular pivoxonaning orqa tomoniga o'tishdi. Xo'jayin baqaloq bo'lgani bilan chaqqon edi.

- Akaxon, kallangiz g'ij-g'ij aql-da. Kelib juda yaxshi qilibsizlar. Issiqni qarang, yamlamay yutaman, deydi. Bugun qirqdan oshar, a?

- Shu ham issiqmi? - dedi Hamdam. - Ellik bo'lganda edi, suyaklarga sal issiq o'tardi.

- Gapni ham olasiz, a? - deb qorinlarini selkillatib kuldi xo'jayin.

- Biz yuz darajada qaynaydigan odamlarmiz. Qirqing nima ekan.

- Gapni ham ezvordingiz.

- O'zing yetmish olti bo'lib olibsan shekilli?

- Ha endi, akaxon, kecha ko'payib ketgan ekan. Qultomitsindan sabuhiy aylamasak bosh og'riq bosilmaydi.

- Eshitdingizmi? - dedi Hamdam mayorga qarab. - Poxmeli "sabhuiy" deydi, bu akam. Odamlarning issig'i o'ttiz olti bo'lsa, bu akaxonniki hamisha yetmish olti. Aroqdagi qirq darajani qo'shib yuradilar. - Hamdam uning qorniga qo'lini bigiz qildi. - Bu qorin emas, restoranning ombori.

Soliev bu hazildan kulib qo'yib, pivoxona xo'jayiniga zimdan nazar tashlab qo'ydi.

Muzdek pivodan ichishayotganda xo'jayin g'oyib bo'ldi. Dam o'tmay ikkitadan non orasiga qo'yilgan kabobni ko'tarib keldi.

- Shuni tamaddi qilib turinglar. Dimlamani ham boplab qo'ydim. - U shunday deb iziga qaytmoqchi edi, Hamdam to'xtatdi:

- Yangiliklardan gapir.

- Yangilik uncha yo'g'am. Kecha to'qqizinchi qavatdagi bitta juvon o'zini tashlabdi. Avval o'zini osmoqchi bo'lgan ekan. Sal esi og'ibroq qolgan ekan, deyishdi. Eri...

- Xo'p, buni bilaman.

- Boshqa gap yo'q, bo'lmasam.

- Bordir, eslab ko'r. Bitta odamni osib, yoqib yuborishibdi-ku?

- E, umi?.. - Xo'jayin sal dovdirab Solievga xavotir bilan qarab qo'ydi.

- Gaporaver, - dedi Hamdam uning xavotirini sezib. - Seni so'roq qilgani kelishgani yo'q. Dimlamangni maqtab olib kelganman bularni. Xo'sh, odamlar nima deyishyapti?

- Ha, endi odamlarni bilasiz-ku?

- Gapni yamlama.

Xo'jayin gapimni birov eshitib qolmasin, deganday qaddini sal egib, pastroq ovozda dedi:

- Asadbekning odamini o'ldirib ketishganmish. Asadbek uni o'z o'g'liday yaxshi ko'rarkan. Shuning uchun o'zining uyidan chiqarishibdi.

- Bunisi yolg'on, - dedi Hamdam. - Sherigining uyidan chiqarishgan.

- Eshitganimni aytdim, o'zimdanda qo'shmadim.

- Xo'p, kim o'ldiribdi?

- Biri u deydi, biri bu deydi.

- "U", "bu"ning oti bormi?

- Hosilboyvachchanning Shomil degan yigiti bor ekan, o'shaning ishi deyishyapti. Yana bittasi Moysyanmidi... o'shaning odamlari ham chatoq emish-da. Asadbek bilan vinzavodni talashishayotgan ekan.

- Yana?

- Bo'ldi.

- Bu dimlamangni xom pishiribsan. Gaplaringga besh ketmadim. Bor, ovqatga qara. Ha, shopirning qornini to'yg'az. Yukxonada shishalar bor, lo'li xotinlarning berib yuborishdi. Senga duoyi salom, o'sha. Shuning hisobiga shopirga ham ber pivongdan, uyiga borganida ichar. Bilib qo'y, o'sha odamni Asadbekning o'zi o'ldirtirgan. Yana birovga gullab qo'yima.

Xo'jayin uzoqlashgach, Zohid Hamdamga norozi qiyofada boqdi.

- Nega unday dedingiz? Gullab qo'yima, deganingiz bilan bugunoq olamga yoyar?

- Menga shunisi kerak-da. Shu gap Asadbekka yetib borsin. Buni asp yurish deydi.

2

Anvar Elchinni yo'qlab kelganida chindan ham xush kayfiyatda edi. U bir necha yildan beri ruhiyatdagi o'zgarishlarni kuzatib, bu kun kayfiyati yaxshi yo yomon bo'lishini tongdayoq sezadigan bo'lib qolgan. Mana shu sezgi ruhiga o'zi xo'jayin emasligini anglatgan. Ba'zan sababsiz holda ko'ngli ravshanlashib ketadi. Ba'zan esa g'ashlanadi. Birov uni urishmaydi, so'kmaydi. Lekin ko'ngli g'ashlanib yuraveradi.

Bu tun uyquasi yaxshi bo'lmasa ham tetik holda uyg'ondi. Nonushta payti choy uzatayotgan xotini shiringina jilmayib qo'ydi. Mana shu jilmayish unga yoqib ketdi, tuyg'ularini qitiqlab uyg'otdi. Onasi bo'lmaganida shartta turib, bag'riga olishi tayin edi. Onasi ham nonushta payti nasihatlarini, hasratlarini unutib, Xonzoda keliniga yoshligidagi ajib voqealarni so'zlardi. Ishga otlanish chog'ida xotini yana bir jilmayish bilan ko'ngliga navbatdagi chiroqni yoqdi. Bu safar jilmaygani uchun eridan mukofotini oldi.

- Nimaga ertalabdan jilmayib qolding? - dedi Anvar uni bag'ridan bo'shatib.

- Jilmayib bo'lmaydimi, xo'mrayib yurayinmi?

- Endi aytaman-da. Bekorga jilmaymassan?

- Bekorga emas, haqqini oldim-ku?

Bu nozli gapdan so'ng bir jilmayishning haqqi ikki hissa tarzida taqdirlandi.

- Oyim aytdilar, eringizga ertalabdan jilmaysangiz, uyingizga farishta kiradi, dedilar.

- Yaxshi gap ekan. Oldinroq aytmaydilar mi shu gapni.

Anvar kuzatgan: yaxshi kayfiyat bilan uydan chiqsa, avtobus ham darrov kela qoladi, odam ko'p bo'lmaydi, eng qizig'i - faqat chiroyli qiz-juvonlarni uchratib, ko'ngli yayraydi. Aksincha, dili xufton tarzda chiqsa, avtobusni uzoq kutadi, odam ko'p bo'ladi, xunuk qiz-juvonlarni ko'rib, g'ashi keladi.

Bugun malohatli qiz-juvonlarni ko'rish nasib etgan kun edi. Avtobusda, xuddi atayin uyushtirganday, bittagina joy bo'sh edi.

Anvar go'zalligini ta'rif etmoqqa so'z ojiz bir qiz ro'parasiga o'tirdi. Qarab qizni hijolat qilmay desa ham, ko'zi qurg'ur bo'ysunmadi. Qiz bunday suqli qarashlarga ko'nikkan yoki bezib ketganmi, beparvo holda deraza osha ko'chaga ko'z tikkan edi.

Anvar beixtiyor ravishda:

Labing malohati g'avgo qo'pordi olamdin,

Shakarni bo'yla kishi qayda ko'rди sho'rangiz, -

deb yuborgisi keldi-yu o'zini tutdi. Manziligiga yetganida uni birov bo'ynidan bo'g'ib tushirganday bo'ldi. Avtobus izini ko'zlari bilan o'pdi - chunki unda malohat sohibasi bor edi. O'pa turib alam qildi: sen ham odammisan, deb bir qarab qo'ymadi-ya!

Institutga kiraverishda to'rxalta ko'targan o'rta yosh kishi uni to'xtatdi:

- Jiyan, shu yerda ishlaysizmi? - deb so'radi u.

- Ha, - dedi Anvar unga salom berib.

- Menga bir odam kerak. Xolidiy degan olim. Shu yerda ishlar ekan?

Anvar bu nomni eshitib unga zimdan ko'z yugurtirdi. Ko'rinishidan kambag'algina, soddagina kishi. To'rxaltada ikkita kitob.

Belboqqa o'ralgan narsa non bo'lsa kerak. Shimlari g'ijim. Poezdada shu holda yetgandir. Yuvilaverib holdan toygan ko'ylak yoqasining uchlari shoyigulning barglariga o'xshab buralib qolgan. "Qarindoshiga o'xshamaydi. Qiziq, nimaga kerak ekan?"

- Xolidiy domlangiz hali kelmagandirlar. Ish vaqti bo'lgani yo'q.

- Choy-poy ichib kelsammikin? Ikki soatdan beri shu yerdaman. Poezddan tushib to'g'ri kelavergan edim.

- Ie, shunaqami, yuring, bo'lmasa, choy-poyni birga ichamiz.

U "qanday bo'larkin?" deb istiholaga borib o'tirmay, Anvarga ergashdi. Anvar xonaga kirib choy qo'ydi. U kishi to'rxaltadan belbog'ni olib, ochdi. Bitta non, uch-to'rt qant-qursni o'rta qo'ydi. Nonni sindirdi-da:

- Oling, jiyan, mo'zorbosdi, - dedi.

Choy ichayotgan mahalda Anvar so'ramasa ham, o'zi muddaoga ko'chdi:

- Men maktabda tarixdan dars beraman. Uch-to'rt kun burun bitta kitobcha qo'limga tushib qoldi. Chiqqaniga ancha bo'lgan ekan.

Mana, - u to'rxaltadan kitobchani olib Anvarga uzatdi. - "Qishloqlarda Sovet hokimiyatini mustahkamlashda partiya yacheykalarining ro'li" ekan.

- Bilaman, ko'rganman, - dedi Anvar, kitobni qo'lga ham olmay.

- Bilmaysiz, jiyan, - dedi mehmon kitobni varaqlab. - Kitob asosan Shoto'ra, Sultonobod, Mushtketdi qishloqlari misolida yozilgan. Bitta gapi ham haqiqatga to'g'ri kelmaydi.

- Unchalik emasdir, - dedi Anvar. - Shu ishi uchun bu odamga fan do'kto'ri degan ilmiy unvon berilgan.

- E balo berilmaydimi, menga desa! Yolg'on gaplar yozilgan deyapman-ku, sizga! O'n yetti-o'n sakkizinchi yillarda bu qishloqlarda partiyaning urvog'i ham bo'lmagan. Partiya nimaligini bilishmagan. Hamzaning "Farg'ona fojiasi" degan asarini eshitganmisiz?

Faqat o'qiganman, deb yolg'on gapirmang.

- O'qiganman, desam nega yolg'on bo'ladi?

- Ana ko'rdingizmi, siz ham buning tarixini bilmaysiz. Bu asarning nomigina qolgan, xolos. CheKa uni o'sha yillariyoq yo'q qilib yuborgan. Bu asarda Hamza dashnoqlarning yovuzligini tasvirlagan ekan. Tomoshani Toshkentda bir martagina ko'rsatishgan.

Ikkinchisida CheKa bosgan. Keyin Turkkommissiya Farg'onani tekshirib, Hamzani haq deb topgan. Dashnoqlarga chora ko'rganday bo'lishgan. Ana o'shandan keyingina mahalliy millatdan partiya olish kerak, degan masala ko'tarilgan. Birinchi bolshevik paydo bo'lganda bosmachilarni qirib bitirishgan edi. Xolidiy deganingiz tarixchimi o'zi?

- O', nimasini aytasiz, tarixchi bo'lganda ham zo'rlaridan.

- E, o'rgildim.

- Choyini ichib bo'lganga o'xshaysiz, a? Men sizni bir xonaga kuzatib qo'ysam. O'lmas Akrom degan bir yigit shu dargohning xo'jayini. "Menga Xolidiy domla keraklar, kitoblarini o'qib, atay yo'qlab keldim", deysiz. Boshqa gapni aytmay turasiz. Xolidiyini darrov chaqirtiradi. Ana undan keyin aytasiz.

Anvar shunday deb uni qabulxonaga boshladi. Kotibaga mehmonni tanishtirgach, iziga qaytdi. Yana bir necha daqiqadan so'ng sodir bo'lajak voqeani ko'z oldiga keltirib o'zicha jilmayib qo'ydi: ...avvaliga O'lmas Akrom ham, Xolidiy ham quvonadi.

Kitobimni o'qib, ziyorat qilgani kelibdi, deb taltayadi. So'ng... tarix o'qituvchisidan eshitadiganini eshitib, yetti qavat terisi shilini b tushadi. O'lmas tarix o'qituvchisini "izzat-ikrom bilan" ko'chaga qadar kuzatib qo'yadi. So'ng kotibadan mehmonni kim boshlab kelganini so'raydi...

Ko'p o'tmay hamxonalar kelishdi. "Eng kichik ilmiy xodim" Anvar bilan salomlashib, hol-ahvol so'ragach, kitob varaqlashga tushdi. "E g'ofil banda, - deb o'yladi Anvar, - tarix ilmini suvdek ichib yuborsang ham, Xolidiyga mute bo'lish ilmini egallamasang, shu holda qog'oz titib umringni o'tkazasan. Sen ishga vaqtida kelding. Ahmoq bo'lib joyingda o'tiribsan.

Boshqalarga qara, dahlizda turishibdi. Ustozga salom berish uchun uning yo'lini poylashyapti. Ular tarixni titgani emas, ustozlarini ziyorat qilgani kelishadi. Sen ahmoq esa, ziyorat qilishga bo'yning yor bermagani uchun kichik ilmiy xodim maoshi bilan pensiyaga chiqasan. O'lganingda miyangni ochib qarasha, g'ij-g'ij aqlni ko'rishadi. Akademik bo'lsa kerak, deb o'ylashadi. Sen esa

kichik ilmiy xodimsan. Afsuski, aqlni tiriklikda ham, o'lgandan keyin ham ko'rib bo'lmaydi..."

Gulnora kirib, Anvarning xayoli bo'lindi. U shoshib kirib, shoshib salomlashib, sumkasidan bir nimani shoshib oldi-yu, shoshib chiqdi. "Ustoz kelgunga qadar, paytdan unumli foydalanib, sotadigan mataxini ko'rsatib olishi kerak", deb o'yladi Anvar.

Anvarning mo'ljalidagi yarim soat o'tgach, dahlizdagi harakatlar tindi-yu, eshik ochilib, kadrlar bo'limining mudirasi ko'rindi.

Anvar uni ko'rgani hamon, qiziq hangomani kelgan joyidan davom ettirayotganday gap boshladi:

- Siz ishonmaysizu Sobirjon, bo'lgan voqea emish, - dedi "eng kichik ilmiy xodim"ga qarab, - qassoblar do'mboq xotinlarni o'g'irlab, so'yib sotishayotgan emish. Mana, kecha kechasi bir erkak zaharlanib o'libdi. Bozordan olgan go'shtdan zaharlanibdi. Tekshirib qarashsa, o'z xotinining go'shti ekan. Qarang-a, ba'zi xotinlarning, - Anvar shu so'zlarni chertib-chertib aytdi, - go'shti zaharli bo'larkan, a?

- Siz mening orqamdan yuring, - dedi mudira jerkib.

- Qayoqqa? Jinnixonagami? - dedi Anvar o'rnidan turib.

- Ochiq go'rga, undan ham nariga, - dedi mudira jahl bilan.

- Ochiq go'rdan nariga bo'lsa, demak, direktor chaqirayotgandir...

Anvar yanglishmagan edi. Mudira uni kuzatib kirib "Yana xizmat bormi?" deganday boshqonga qaradi. O'lmas Akrom "ishingizga boravering" degach, burilib chiqdi.

Anvar bir narsada - bu suhbatda Xolidiy ham ishtirok etar, deb yanglishgan edi. O'lmas Akromning yolg'izligini ko'rib, ko'ziga tikilganicha jilmaydi.

- Bugun xursandga o'xshaysanmi? - dedi O'lmas Akrom.

- Jinnilar shunaqa bo'lishadi. Bekordan-bekorga kulaverishadi.

- Jinnilingingni boshqa yerda qil. Haligi o'qituvchini sen boshlab keldingmi?

- Qaysi o'qituvchi?

- O'zingni go'llikka solma.

- Ha, ertalab bir kishi turgan ekan. Ikki soat poylabdi, bechora. Ustozning kitoblarini o'qigan ekan, ziyorat qilgani kelibdi. Har holda qora xalq-da. Xalq o'z otasini ko'rgisi kelsa, aybmi? Shu yerda poylang, deb boshlab keldim. Noto'g'ri qilibman-mi?

- Anvar, seni boshqalar bilmasa ham men yaxshi bilaman. Nimalarga qodir ekaningni ham bilaman. Yuragingda nimalar yashiringani ham menga ma'lum. Maynavozchilikni yig'ishtir. Ustoz bilan olishma. O'zingni o'yla. Oldinlari sen aytmoqchi bo'lgan gaplarga yo'l yo'q edi. Endi hamma darvozalar ochildi. Istagancha gapir, istagancha o'rgan, istaganingcha ilm qil. Fursatdan foydalanib qolsang-chi?!

- Chiroyli gapiryapsan. Istagancha ilm qilish mumkin, to'g'ri. Lekin sen istagan ilm jamiyatga keraksiz bo'lsa-chi?

- Maydalashma!

- Xo'p, maydalashmayman. Unda sen menga bir masalani yechib ber: qadim-qadimda ajdodlarimiz odam go'shtini oddiy taom sifatida yeyishgan. U damlarda yovvoyi bo'lishgan, nodon bo'lishgan. Ular qorin to'ydirish uchun bir-birlarini avval o'ldirib, so'ng go'shtlarini yeganlar, to'g'rimi? Xo'sh, endi-chi? Bir-birlarining go'shtlarini tirik holda yemaydilar? Tirik holda yeb bitiradilar. Alhazar!

- Hamisha shunday bo'lib kelgan. Buni o'zing yaxshi bilasan. Falsafa so'qimay qo'yaqol. Men senga do'st sifatida aytyapman bu gaplarni.

Anvar unga tikilib qaradi: "Astoydil gapiryaptimi yo til uchida gapirib avramoqchimi? Yo ustozining topshirig'ini bajaryaptimi?" Shu nafasning o'zida g'oyibdan bir ovozni eshitganday bo'ldi: "Nima uchun hammadan xavfsirayverasan? Nima uchun odamlarning xolisona yaxshilik qilishlariga ishonmaysan?" O'lmas Akromga nisbatan ko'ngli yumshay boshlagan mahalda boshqa bir ovoz guldirab keldi: "Ishonma, aytayotgan erkinligiga ham ishonma. Mehribonligiga ham ishonma. Jonu dili amal, shuhrat bo'lgan odamdan yaxshilik kutma!..."

Shu ovoz kuchlilik qilib, yumshay boshlagan dilni yana toshga aylantirdi.

- Ishonmayman, - dedi u beixtiyor.

- Nimaga ishonmaysan?

- Gaplaringga. Masalan, erkin ravishda ilm bilan shug'ullanishimizga. Tizgin Maskovda ekan, erkinlik haqida gapirmay qo'yaqol.

- Gapni siyosatga burma.

- Ana, ko'rdingmi, darrov qo'rqasan. Bizda ilm bilan shug'ullanish erkinligi yo'q. Bizda amalparastlik erkinligi, dunyoparastlik erkinligi, haqiqat ko'ziga cho'p tiqish erkinligi, laganbardorlik erkinligi bor. Bulardan ustozing to'la foydalanib, maza qilib yashadi. Endi sen shunday yashaysan. So'ng sening shogirding. Shunday ketaveradi zanjir reaksiyasi bo'lib. Senga bir hikmatli gap aytaymi?

- Bo'ldi qil, boshimni g'ovlatib yubording. Sen bilan gaplashgan odam baraka topmaydigan bo'lib qolibdi. Sen ilmda orqada qolib ketayotganing uchun boshqalardan gina qilma. Ayb o'zingda, butun kuchingni jag'laringga beribsan. - O'lmas Akrom stoli ustidagi bir varaq qog'ozni olib, unga uzatdi. - Xavfsizlik qo'mitasi arxividan foydalanmoqchi edingmi? Ruksat berishdi. Mana bu odamga telefon qilib, istagan paytingda borishing mumkin.

Anvar qog'ozni olib bukladi-da, e'tiborsiz narsaday cho'ntagiga soldi.

- Ketaveraymi?

- Ha.

- Gapim ichimda qolmasin, haligi hikmatni aytay: bu jinnilarning gapi emas: "Sahli Su'lukiyl debturki, man tasaddara qabla avonihi fa qad tasaddo li havonihi". Angladingmi?

- Tushundim, bor ketaver.

- Yo'q, tushunmading. Tushunganingda sapchib ketarding. Meni tezroq chiqarib yuborish uchun shunday deyapsan. Bu hikmatning ma'nosi shuki, kimda-kim vaqtdan oldin boshliq bo'lsa, o'zining xorligiga mutasaddi bo'ladi. Yana ham sodda aytilsa, layoqatsiz odam boshliq bo'lib olsa, odamlar ko'zi oldida o'zini- o'zi xorlagan bo'ladi.

- Yo'qol, ahmoq!

- Ana, aytdim-ku, tushunganing endi ayon bo'ldi, - Anvar unga bir jilmayish hadya etib, xonadan chiqdi.

U jinnixonada o'tgan har bir kuni uchun bulardan shu zaylda o'ch olaman, deb o'ylardi. U o'z nazarida hujumga o'tgan, bular esa himoyada edilar. Bular Asadbek nomini eshitibog gangib qoldilar, deb o'ylardi. Uning ko'p narsalarga yetadigan aqli Xolidiyning gangitish mumkin emasligiga yetmas edi. Xolidiy ajablanishi mumkindir, ammo gangimaydigan toifadan edi. Anvar jinnixonada

nur bilan gaplashganida eshitganlarini unutyozgan edi: "Sen uning kelajakni ko'ra bilish xususiyati borligini bilmaysan. Unga ertaga nima bo'lishi ma'lum". Anvar O'lmas Akromning jig'iga tegayotganida Xolidiy uni ko'zdan yo'qotish choralari izlayotgan edi.

3

Anvar peshinga qadar xush kayfiyatda yurib, tushlikdan so'ng arxivga borish uchun ruxsat so'rab ketdi. O'lmas Akrom aldamagan edi, chindan ham arxivda istagan hujjatni beradigan bo'lishdi. U buvasiga oid ma'lumotni ko'rish istagini bildirgan edi, ikki kun ichida topib qo'yadigan bo'lishdi. Ishga qaytishni ixtiyor qilmay, Elchinni ko'rgisi kelib, uning uyiga yo'l oldi. O'tgan kuni ham uyida hech kim yo'q edi. Bugun ham darvoza berk. U do'stiga hazilnamo noma bitdi-da, naycha qilib o'rab, kalit solinadigan tirqishga tiqib, uyiga jo'nadi.

Xotining ishdan qaytishini kutmay, o'zi oshga unnadi. Oqshom chog'i uyga kirib kelgan Xonzoda erini oshxonada ko'rib "ko'z tegmasin-ey" deb kulimsiradi.

- Ertalabki jilmayishingning haqqini ado etyapman, - dedi Anvar.

Osh suzilayotgan damda Elchin kirib keldi.

- Qaynotasi suygan yigit osh suzilganda kirib kelarkan, - dedi Anvar unga peshvoz chiqib. Anvar uning g'ashiga tegish uchun atayin "qaynona" emas, "qaynota" degan edi. Elchin hozir qitmirlikni ko'taradigan ahvolda emasdi. Shu sababli do'stiga xo'mrayib qaradi. Anvar ham hazili o'rinsiz bo'lganini sezdi. Elchinning yonog'idagi ko'k dog'ni ko'rib: "Ha, tinchlikmi?" dedi. "O'tin tegib ketdi", dedi Elchin to'ng'illab. U Risolat kampir bilan so'rashib chiqqach, mehmonxonaga o'tishdi. Osh ikki laganga suzildi.

Elchinning qorni och bo'lsa-da, tomog'idan ovqat o'tishi qiyin edi.

- Biz kundoshlarga o'xshab qolibmiz. Mening kayfiyatim yaxshi bo'lsa, seniki chatoq. Seniki yaxshi bo'lsa, meniki chatoq. Nima gap, dilingni yorsang-chi?

- O'zi yoriladigan bo'lib turibman.

- Ichasanmi?

- Bormi?

- Topamiz. Lekin meni zo'rlamaysan.

- Zo'rlagan - o'g'ri.

Anvar kitoblar orasiga yashirib qo'ygan shishani olib ochdi-da, piyolani lim-lim qilib to'ldirdi. Elchin bir ko'tarishda ichib, xo'rsinib qo'ydi. "Dardi og'ir, oshnamning", deb o'yladi Anvar.

- Quy yana.

- Oshdan ye.

- Oldin quy, keyin yeyman.

Elchinni ezayotgan dard ikki piyola aroqning kuchi bilan tarqaydigan anoyi dardlardan emasdi. Elchin aroqni ichib bo'lganidan keyin ham osh yemadi, tund holda o'tiraverdi. Anvar ham toqat qilib, uning gap boshlashini kutdi. Aroq deganlari dardni yengillatmasa ham odamni sayratadi. Nihoyat, Elchin tilga kirdi. U Anvarga emas, xuddi o'ziga-o'zi gapirganday so'zlardi:

- Mening suratim odam... Aslida men ilon bo'lishim kerak edi. Ularni bo'g'ib qiynashim lozim edi, qonlarini so'rib lazzat topmoqchi edim. Men ularning ko'zlarini o'ymoqchi edim, tillarini sug'urib, qo'llarini sindirib, quloqlariga qo'rg'oshin quymoqchi edim. Umrimning mazmuni shu edi... Ilonman, desam... chuvalchang ekanman... men ularni bo'g'ib rohat qila olmadim...

- Yig'la, to'yib-to'yib yig'la, juda yarashar ekan, - dedi Anvar kesatib.

- Anvar, sen indamay o'tirib quloq sol. Meni ahmoq qilishmoqchi. Jamshidning o'limini mening bo'ynimga ilishmoqchiga o'xshaydi.

- Jamshiding kim?

- Asadbekning sodiq qullaridan edi. Men uni o'ldirishim kerak edi.

- Sen? Nima uchun?

- Shuning uchunki... u... u... Haromi...

- Bo'ldi, tushundim.

- Ha... tushunding... Uni o'ldirishibdi. Xuddi Shilimshiqqa o'xshatib...

- Shilimshiq kim?

- Indamay o'tir, dedim senga... Shilimshiqni men o'ldirgan edim. Qara-ya, uni qarmoqqa o'zlari ilintirib, shunday tayyorgina qilib menga tortiq qilishuvdi. Nimaga shunday qilishganiga o'shanda aqlim yetmabdi. Maqsadlari Jamshid ekan... Zaynab shu haromini yaxshi ko'rar ekan. O'zini osibdi-ya!..

- O'libdimi?

- Yo'-o'q... u o'lsa hozir men bu yerda o'tirmas edim. O'ligim axlatxonada yotgan bo'lardi. Zaynab tirik ekan, men tirikman. Men uni... yaxshi ko'ra boshlagan edim... Odam kepatasiga kira boshlagan edim... Balki u alam ustida yolg'on gapirgandir, a? Lekin baribir dilni yaraladi. Bu yara tuzalmaydi.

- Agar qotillikni sening bo'yningga ilishmoqchi bo'lishsa, aytish kerak.

- Kimga?

- Kimga? - Anvar o'ylandi, birdan esiga Zohid tushdi. - Akamning bir shogirdi prokuror bo'lgan. Halol bola. Olib boraymi?

- Yo'-o'q, aralastirma uni. Men Asadbekdan qo'rqmayman. Oxirigacha olishaman. O'lsam o'larman, o'lishim aniq, ammo orqaga chekinish yo'q. Quy yana.

Elchin piyola bo'shatib o'rnidan turdi.

- Bo'sh kelish yo'q, og'ayni, sen gaplarimni unut. Dardimni senga to'kdim, o'rniga adovat urug'ini sepdim. Bu urug' hademay unib chiqadi, ko'rasan.

Elchin shunday deb bir oz gandraklagan holda uydan chiqdi. Anvar kuzatib qo'yimoqchi edi, unamadi. Shu bo'yi yarim tungacha tentirab yurdi.

Anvar ertalab barvaqtroq yo'lga chiqib prokuratura tomon ketdi.

V bob

1

Pivoxonadan chiqib mashinaga o'tirishgach, Hamdam hamrohlariga saqich uzatdi:

- Pivoning hidini oladi. Har holda ishga borarsizlar, a?

Mashina o'rnidan jilgach, Zohidga qarab dedi:

- Namozovning uyida yaqin orada bo'ldingmi? O'sha ko'chadan o'tib ketaylik.

Zohid uning maqsadini Sharif Namozov yashaydigan ko'chaga burilishganda angladi. Lola ko'chasida ko'krak kerib turgan imoratlar qatorida bostirmaga o'xshab g'aribgina ko'rinuvchi uy oldi qurilish maydoniga aylangan edi. Yog'ochlari chiriy boshlagan eski darvoza endi temirdan bo'libdi. Suvoqdan chiqqan boloxona esa savlat to'kib turibdi. Peshtoqsiz uy tomi ochib tashlangan, oftobning o'tli nafasiga qaramay, ustalar ishlashyapti. Mashina uy qarshisidan o'tayotganida sekinladi, ammo Hamdamning buyrug'i bilan to'xtamadi. Darvoza oldida Nasiba qo'shni ayol bilan suhbatlashib turar edi. Eri qamalib chiqqanidan beri, ayniqsa katta qurilish boshlanganidan beri atrofdagi har bir harakatga cho'chibroq qaraydigan bo'lib qolgan bu ayolning sekinlab o'tayotgan "Volga"ni sezmasligi, Zohid bilan Hamdamni ko'rmasligi mumkin emasdi. Nasiba ularni ko'rdi, tanidi. Gapirayotgan gapidan adashdi, rangi o'zgardi. Qo'shni ayol buni sezdi. "Nimani ko'rib bunchalik o'zgardi?" degan muammo bilan orqasiga o'girildi.

Hamdamning rejasida Nasibaga duch kelish ko'zda tutilmagan edi.

- Bizni ko'rgani yaxshi bo'ldi, - dedi u. - Eri kelishi bilan aytadi. Namozovning tinchi buziladigan bo'ldi.

- Bugun nechta arining uyasiga cho'p suqding o'zi? - dedi Soliev kulib.

- Men manovi odil prokurorga haqiqat qanaqa bo'lishini ko'rsatib qo'ymoqchi edim. "Bu odam olim ekan", deb bino qo'ygan edi.

Mana, olimning ahvoli. Olimda ham jig'ildon bor, jigarim. Senga maslahatim: buni ham tinch qo'yma. Burchakka siqib olib boraver. Shunday sayrab beradiki... Asadbek qafasga tushib qolganini o'zi ham bilmay qoladi.

- Sening ishing oson, - dedi Soliev. - Ko'rding, giribonidan bo'g'ding, qafasga tiqding.

- Hamdam aka qadim zamonda mirshab bo'lishlari kerak edi, - dedi Zohid, mayorni quvvatlab. - O'g'rini ushlardilaru qo'llarini kesardilar, tamom-vassalom.

- Qadim zamonda sen o'ylaganchalik bo'lmagan, - deb e'tiroz bildirdi mayor Soliev. - Jinoyatchini qozi so'roq qilgan, guvohlarni eshitgan. Gunoh aniq isbotlanganidan keyin jazo bergan. Kattagina podsholik zindoniga nari borsa o'ttiz-qirq odam sig'adi. Temur zamonasida o'g'irlik degan narsa unutilgan ekan. Bir bola boshiga bir tovoq oltin qo'yib mamlakatning kunchiqar chegarasidan piyoda yurib kunbotardagi chegarasiga yetguncha yigit yoshiga yetarkanu ammo tovoqdagi oltinga birov tegmas ekan. Bundan xulosa shuki, qadim zamonda hukm qat'iy bo'lgan. Odamlar gunohlari uchun qanday jazo olishlarini bilganlar, bilganlari uchun qo'rqib, o'zlarini tiyganlar. O'g'irlik qildimi, gunohi isbotlandimi, tamom, qo'li kesiladi. Boshqacha jazo bo'lishi mumkin emas. "Bu o'g'ri bekning amma-xolasiga jigar ekan, jazoni yengillashtiring, iltimos, qo'lga igna sanchib qo'ya qoling" deyilmagan. Yaqinda bir yigitcha "o'tmishda temir qoshiq bo'lmagan, shavlani qanday yeyishgan, a" deydi. Senlarning gaplaring ham o'sha bolanikidan qolishmaydi. Nazarlaringda odil sud o'n yettinchi yildan keyin paydo bo'lgan, a?

- Endi biz bilganimizni gapiramiz, aka, - dedi Hamdam. - Lekin qadim zamonda faqat adolat bo'lgan, degan gappingizga qo'shilmayman. Gunohni isbotlash uchun ikkita guvoh kerakmidi? O'sha zamonda ikkita ahmoq, ikkita g'alamis, ikkita ig'vogar topilmagan, deysizmi? Minglab kallalar o'sha g'alamislarning guvohligi bilan uzilgandir? Zindonda kam odam bo'lishiga boshqa sabab bordir. Podsholar jinoyatchilarni qayta tarbiyalash bilan shug'ullanishmagandir. Jinoyat qanday jazoga loyiq? O'limgami? Kesilsin, osilsin, chopilsin, tamom! "Besh yildan o'n yilgacha axloq tuzatish koloniyasiga yuborilsin" degan gap bo'lmagan, deyman, a? Ular to'g'ri qilishgan. Mana, Asadbekni yuz yil axloq tuzatish koloniyasida saqlang, foyda bo'larmikin?

- Adashganlar-chi? - dedi Zohid, uning gapini bo'lib.

- Adashganlarmi? - Hamdam bir oz o'ylandi. - Agar chindan ham adashgan bo'lsa, kechirish kerak. Agar adashgan odam qamalsa, o'ndan biri tuzaladi, bir qismi alamzada bo'ladi, bir qismi qamoqdagi "jinoyat malaka oshirish kursida" ta'lim olib chiqadi. Lekin kim adashdi, kim astoydil tavba qildi, bilib bo'lmaydi-da. Sen rahm qilgan odamni bittasi shu Namozovmi? Endi u tamom bo'lgan olim. Halqumini harom qildimi, endi nafsini o'lsa ham tiymaydi.

Mashina depara ichki ishlar bo'limi qarshisida to'xtab, Hamdam tushib qoldi. Ko'p o'tmay mayor Soliev mashinani to'xtatdi.

"Hamdam bilan qiladigan ish bor", deb u ham tushdi.

2

Zohid Chuvrindi bilan uchrashuvga tayyorlanish uchun atayin barvaqtroq kelayotgan edi. U Mahmud Ehsonovni Elchinning to'yida ko'rgan edi. U haqda juda oz narsa bilardi. Bilganlarining qay biri haqiqat, qay biri mish-mish, hali farqiga bormagan edi. Dastlabki uchrashuv chigalni yechishdagi dastlabki urinish bo'lmog'i mumkin. Zohid shu sohaga kirganidan beri ko'p odamni so'roq qildi. Lekin bugungisining boshqacharoq bo'lishini ko'ngli sezardi. Har holda laqabi "Chuvrindi" bo'lgani bilan kissavur yoki yo'lto'sar emas, hatto, bu olam iborasi bilan aytilganda, "torpedo" - bir-ikki puldorni himoya qiladigan zo'rlardan ham emas. Asadbeklar haqida so'z ketguday bo'lsa, mayor Solievning unga hamisha yuqori baho berishi bejiz emasdir.

"Tarozi pallasini u tomon bosib turibdi, - deb o'yladi Zohid. - Men ular haqida oz narsa bilaman, ular esa meni besh qo'lday yaxshi bilishadi. Hatto akamning qotillarigacha bilishadi. Men ularni jinoyatchi deb gumon qilyapman. Menga tegishli tarozi pallasida faqat gumon bor. Gumon pufakka o'xshaydi. Shishib, bahaybat tus olaverishi mumkin, ammo tosh bosmaydi. Aksincha, vaqti kelib yorilsa, odamni sharmanda qiladi".

Zohid shu xayollar bilan idorasiga yaqinlashib, Anvarni ko'rdi-yu, ajablandi. Hatto "biron kori hol bo'ldimikin?" deb xavotirlandi.

- Habib aka tinchmilar? - deb so'radi salom-alikdan so'ng.

- Habib akangizning ishlari besh. Maskovdan nari Londonga jo'nab qolibdilar. Xalqaro akademiyaga a'zo bo'ladilar, degan xabar eshitdik.

Zohid Anvarni ichkari boshlamoqchi bo'ldi. Anvar ishga shoshayotganini bahona qilib, unamadi.

- Kecha bir gap eshitib, shuni aytgani kelgan edim, - dedi u, soatiga qarab olib. - Tunov kuni bir odamni osib o'ldirib, yoqib yuborishgan ekan, eshitgandirsizlar?

- Eshitdik, - dedi kulimsirab Zohid.

- Ha-ya, - dedi Anvar ham kulimsirab, - sizlar eshitmagan, bilmagan gap bo'lmaydi-ku. Xullas, o'sha yigit Asadbekning odami emishmi?

- Shunaqa mish-mish bor.

- Aniq gap emasmi, hali?

- Isbotlanmagan gap biz uchun mish-mish.
- Xo'p, mish-mish bo'lsa bo'la qolsin. Mening bir jonajon do'stim bor, Elchin, eshitganmisiz? O'sha Asadbekning kuyovi bo'lgan. O'n yil o'tirib keldi.
- Eshitganman.
- Lekin begunoh qamalganini bilmaysiz. Xotinini o'ldirmagan edi.
- Tuhmat bilan ketganmidi?
- Balki tuhmatmasdir. Aybni bo'yniga olgan, u o'jar. Nimaga shunday qilganini men ham tushunmayman.
- Bo'yniga olgan bo'lsa... balki jahl ustida yoki kayfda...
- Yo'-o'q, unaqa bolamas u. Odam o'ldirolmaydi. Odam o'ldirish oson ekanmi?
- Qiyinmi?

Anvar "kalaka qilyaptimi yo jiddiy so'rayaptimi?" deb o'ylab Zohidga qaradi. Zohidning ko'zlarida quvlik nishonasi yo'q edi. Shu sababli savolga javob berolmay o'ylashga majbur bo'ldi.

- Bilmadim, - dedi nihoyat. - Har holda qiyin bo'lsa kerak. Odam qo'y emas, pichoqqa bo'ynini tutib beradigan... Gapning qisqasi, Asadbek kuyovidan gumonda ekan.

- Qanaqa gumon?
- Tushunmadingizmi? Mening o'sha o'ldirilgan odamimda qasding bormidi, deganday qilibdi.
- Nima uchun gumonsiraydi?
- Hayronman... bilishimcha, Noilaning o'limida uning ham hissasi bo'lgandir-da.
- Buni do'stingiz aytdimi?
- Yo'q, bu o'zinning gumonim, - Anvar shunday deb Zohidning jiddiy tikilib turgan ko'ziga qarab, kulimsiradi.
- Nimaga kulyapsiz? - dedi Zohid ajablanib.
- Yaxshi ham xonangizga kirmaganim. Tikka turib olib shunchalik so'roqqa tutyapsiz, ichkarida kechgacha tergov qilarkansiz-da, a?
- Ishimiz shunaqa-da, xafa bo'lmang.
- Hazillashdim. Bu yerga kelishimdan maqsad - o'sha o'lim bilan shug'ullanadigan odamni tanisangiz tayinlab qo'ysangiz, Elchindan gumon qilib yurmasin, ig'volarga uchmasin. Asadbekdan har baloni kutish mumkin-da. Ko'r hassasini bir marta yo'qotar ekan, ko'zi ochiqlar ikki marta yo'qotmasin, tag'in.
- Yaxshi, aytib qo'yaman. Lekin... o'rtog'ingizni so'roqqa chaqirishga to'g'ri keladi-da.
- Nima uchun?
- Haqiqatni oydinlashtirish uchun. Uni gumondan xalos etish uchun.
- U odam o'ldirilganida Elchin Farg'onada edi. Kecha keldi. Men o'zim ikki marta uyiga bordim. Darvozasi berk edi.
- Siz xavotir olmang, begunoh odamni gumonga qurbon qildirib qo'ymasmiz.

Anvar xayrlashib, iziga qaytar chog'ida Zohidning savollarini bir-bir eslab, "og'ayningma yordam beraman, deb ishini chalkashtirib yubordim shekilli", deb kelganiga pushaymon yedi.

Zohid uchun esa bu kutilmagan uchrashuv, kutilmagan gaplar kalavani yana chigallashtirdi. "Hamonki Asadbek kuyovidan gumonsirabdimi, bunda bir gap bor, - deb o'yladi u. - Ajab... nima uchun aynan Jamshidni o'ldirdi, deb gumon qilyapti? U holda Jalol Komilovni kim o'ldirgan? Kuyovidan gumonsiradimi, demak... guruhlar urushi emas bu. Unda Maqsud akaning fikrlari to'g'ri bo'lib chiqadi. Guruhlar hali olishuv uchun pishib yetilmagan, olishuvning boshlanishiga asos yo'q hali. Xo'sh, unda kim? Balki biron-bir guruh Elchinni o'ziga og'dirib olishga harakat qilgandir. Asadbekning gumoni shundadir?..."

Zohidning xayoli Chuvrindi kelguniga qadar shu muammolar bilan band bo'ldi. Mahmud Ehsanov ayni aytilgan vaqtda, bir daqiqa nari-beri qilmagan holda keldi. U bilan birga xonaga yoqimli atir hidi ham kirdi. Chuvrindi kun issiq bo'lishiga qaramay, oq-pushtiga moyil kostyum kiygan, qizil galstuk bog'lab olgan edi. Sochlarini silliq taragan, o'ng qo'lining ko'rsatkich barmog'iga tilla uzuk taqqan odamni birov "Chuvrindi" deb chaqirsa, kulgili holat yuz berardi.

Chuvrindi bashang kiyigani bilan harakatida, qarashlarida, hol-ahvol so'rashayotganidagi ovozi kibr sezilmadi. Uning bu qadar madaniyatli bo'la olishini Zohid hatto o'ylab ham ko'rmagan edi.

Ularning orasida - urinibroq qolgan yozuv stoli. Aslida, hayotning qitmirliklari oldida ojiz qolishmaganida ilm bobida bahs yuritishi mumkin bo'lgan ikki odam prokuratura mahkamasida yuzma-yuz o'tirar edi. Yuzasi issiq choynak izlaridan dog'langan bu stol juda ko'p odamni ko'rgan, ammo ilm ko'chasidan nari ketishga majbur bo'lganlarning uchrashuviga endi guvoh bo'lgandir. Ularning taqdirida yuzma-yuz kelish bor ekan. Ma'lum bir nuqtada ilm ko'chasidan burilmaganlarida edi, ayni fursatda qaysi bir ilmiy kengashda davrning muhim ilmiy muammosi bo'yicha bahs yuritgan bo'larmi edilar. Zohid yarim yo'lda boshqa ko'chaga burildi. Chuvrindi hali ilm ko'chasiga yaqin ham kelmagan edi. Katta shaharga o'qirman, degan umidda keldi-yu, boshqacha "o'qish"ga kirib qoldi. Bu "o'qish"ni a'lo darajada ado etgani uchun "muallim"lari uni o'z yonlarida olib qoldilar. Uning ziyrak aqli qachondir shu mahkamada so'roqlarga javob berajagini bilardi. Shu sababli ostonaga hatlayotganida guvoh sifatida chaqirilganiga shukur qilib qo'ydi.

- Yolg'on guvohlik berish qonun bo'yicha jazolanajagini eslatib qo'ymoqchiman, - deb gap boshladi Zohid, rasmiy ohangda. "Baland dorga osilmoqchiga o'xshaydi-ku", deb o'yladi Chuvrindi. U Zohidga bir oz tikilib turdi-da, kulimsiradi.
- Yolg'ondan Xudoning o'zi asrasin. Yolg'on guvohlik berish uchun atay kelgan ahmoqqa o'xshaymanmi?
- Bu yerga faqat ahmoqlar keladi deb o'ylaysizmi?

Savolga savol bilan berilgan javob Chuvrindini ziyrak torttirdi. Garchi u ayni damda kibrdan uzoq bo'lsa-da, Zohidni mensimay turgan edi.

- Aytdim-qo'ydim-da, - dedi u, hazil ohangiga ko'chib.
- Rasmiyatchiligimiz shunaqa, uzr, - dedi Zohid, gap ohangida bir pog'ona pastga tushib. So'ng qog'oz-qalam olib, rasmiyatchiligini davom ettirdi. - Ismi sharifingiz, tug'ilgan yilingiz...

Chuvrindi aytib turdi, u yozdi. Rasmiyatchilik tugagach, asosiy maqsadga ko'childi:

- Jamshid Sunnatullaev kimingiz bo'ladi?
- Tanishimning o'g'li.
- Nima uchun siznikidan chiqarildi?

Chuvrindi "Bilmaysizmi? Ajab... Men esam Jamshidning uyiga borganingizdan xabardorman. Men bilan mushuk-sichqon

o'ynamang", deganday qarab turdi.

- Otasi ana ketaman, mana ketaman, deb yotibdi. Bilmay qo'ya qolsin, dedim. Shum xabarni eshitsa, ajalidan oldinroq o'lardi, shunday emasmi?

- Balki... Otasi bilan yaqin do'st edingizmi?

- Yaqin desam ham bo'ladi. Ammo do'st emas edik. U kishining yoshlari ulug'roq. Men kooperativ ochayotganimda yordam berganlar. Limonad tsexini birga ochganmiz, desam ham bo'ladi. Vinzavodda qo'li gul ustalardan bo'lgan ekanlar.

Bu gapni eshitgan Zohid yozishdan to'xtab, o'ylanib qoldi. "Vinzavod? Qo'li gul ekanmi?"

- Sexni qachon ochgansiz?

- Ikki-uch yil bo'ldi. Hammasi qonuniy ravishda bo'lgan.

"O'gay onasi qamoqdan chiqarishga ham yordam bergan devdi. Qamoqdan chiqqaniga o'n ikki yildan oshgan-ku?"

- Jamshidning otasi bilan ham o'sha kezlari tanishganmisiz?

- Shunaqa shekilli, aniq esimda yo'q.

- Xotirangiz... yaxshi emasmi?

- Xotiramdan nolimayman, ammo kim bilan qachon tanishganimni aniq eslab qolishim lozim, deb o'ylamagan ekanman. Bugundan boshlab shu xatoni tuzataman. Bugun - uchinchi iyun, bir ming to'qqiz yuz sakson to'qqizinchiligi yil. Shanba. Soat, - u shunday deb, bilagidagi tilla soatga qarab oldi. - Soat o'ndan o'n besh daqiqa o'tdi. Prokuror Zohid Sharipov bilan tanishish baxtiga muyassar bo'ldim.

Zohid istehzo bilan jilmayib qo'ydi.

- Sizga yarashmas ekan.

- Nima yarashmas ekan?

- Maynavozchilik. Undan tashqari, xotirangizga o'zgartish kiriting, Zohid Sharipov prokuror emas, prokuratura tergovchisi.

- Yaxshi, kompyuterga yozib qo'yildi, - Chuvrindi shunday deb ko'rsatkich barmog'ini chakkasiga tiradi.

- Jamshidni oxirgi marta qachon ko'rgan edingiz?

- O'limidan bir kun oldin.

- Yoqilgan murdaning Sunnatullaev ekaniga aniq ishonasizmi?

- Boshqa odam deb o'ylaysizmi?

- Men hozircha hech nima deb o'ylamayman. Murda Sunnatullaevniki ekanini qaerdan bildingiz?

- Mashinasi turibdi-ku?

- Sizga kim xabar berdi?

- Bilmadim, uyga kimdir telefon qilibdi.

- Notanish odamning xabariga ishondingizmi?

- Mashinasi turibdi-ku?

- Murdaning aftini tanib bo'lmasdi. Jamshidning alohida belgilari bormidi?

- Qanaqa alohida belgilari?

- Masalan... bir oyog'i kalta emasmi?

- Cho'loq, demoqchimisiz? Yo'q, soppa-sog' edi... - Chuvrindi shunday javob berdi-yu, "nima balo, cho'loq murdani topishgan ekanmi?" deb ichidan zil ketdi.

- Demak, uni bir kun oldin ko'rgansiz.

- Ha, bir kun oldin ishda edi.

- Qaerda ishlardi, maktabdami?

- Maktabda nima qiladi? Menda, limonad tsexida ishlardi.

- Bizdagi ma'lumotlarga qaraganda, maktabda duradgor ekan?

- Bilmadim. Balki menga kelgunicha ishlagandir. - Chuvrindi shunday dedi-yu, ichida Kesakpolvonni so'kdi: hamisha ishni chala qiladi.

- Sunnatullaev uylanganmidi?

- Yo'q, ayollarga toqati yo'q edi. Nima uchun qamalganini bilsangiz kerak. Menga bir yorilib, "tuhmatga qolganman" devdi.

Ayollarga ishonmay qo'ygandi.

- Otasi og'ir yotibdi, deysiz. Tuzalib ketsa-chi? Sizdan xafa bo'lmaydimi?

- Avval tuzalsin-chi? U tuzalishi mumkindir, ammo o'g'li tirilmaydi-ku? Yo tiriltirish qo'lingizdan keladimi?

- Kelmaydi, ayniqsa yoqib yuborilgan murdani tiriltira olmaymiz. Jamshidda kimning xusumati bo'lishi mumkin?

- Bilmayman, mo'min bola edi. Birov bilan janjallashganini ko'rmaganman.

- Qiziq... Murda yoqib yuborilgan... - Zohid "murdaning buyragi olingan" demoqchi bo'ldi-yu, "hozir vaqti emas" degan qarorga kelib, o'zini tutdi. Ikkilanganini bildirmaslik uchun gapini bir maromda davom etdi: - Mashinaga esa tegilmagan. Bu sizga g'alati tuyulmayaptimi? Qotil nima uchun hech narsaga tegmadi ekan?

- Bu menga emas sizga g'alati tuyulishi kerak. Siz mendan limonad nima uchun bemaza, deb so'rang, nima kam solinganini aniqlab, aytib beray.

- Balki bu ajablanarli holni o'ylab ko'rgandirsiz, debman. Unda boshqa savolga javob bering: nima uchun murdani o'likxonadan beruxsat oldinglar?

- O'likni olishga ham ruxsat kerakmi? Bordik, so'radik, berishdi, ko'mdik. O'lik "qachon meni ko'misharkin, qachon ruxsat berisharkin", deb maxtal bo'lib yotmaydi-ku? Murda qochib ham ketgani yo'q, aniq bir joyda yotibdi, kerak bo'lsa kavlab olaverasizlar, shunaqa odatlaring ham bor shekilli?

- Bu gapingiz ham to'g'ri. Mana, o'qib ko'rib, imzo cheking, - dedi Zohid qog'ozni uzatib, - agar lozim bo'lib qolsa yana bezovta qilamiz. Xizmatchilik, qotilni topmagunimizcha tinchiy olmaymiz.

- Qotilni topishga ishonasizmi? - dedi Chuvrindi qog'ozga imzo cheka turib.

- Yuz foiz ishonaman, - dedi Zohid qat'iy tarzda. Bu gapdan Chuvrindi miyig'ida kulimsiragan bo'lsa-da, Zohidning tik qarashiga bas kelolmay ko'zlarini olib qochdi.

- Omadingizni bersin, - deb xonadan chiqmoqchi bo'lganida Zohid to'xtatdi:

- Ha, aytmoqchi, eksqumatsiya lozim bo'lsa, sizni yana bezovta qilamiz.

- Tushunmadim?

- Eks gumatsiya... O'zingiz aytdingiz-ku, murdani go'rdan kavlab olish-da. Otasi yotgan bo'lsa, yaqin kishisi sifatida siz qatnashishingiz kerak.

Chuvrindi "chaqirsangiz qatnasharmiz" deb xonadan chiqdi.

VI bob

1

Roviylar derlar: dunyoda sevintiruvchi biron narsa yo'qki, ketidan xafa qilguvchi bir narsa kelmasa.

Tog' qishlog'ining etagidagi g'aribgina uyda g'aribgina kun ko'ruvchi er-xotindagina iborat bu kichik oila boshiga tushgan tashvishlar hech kimning boshiga tushmasin. Ularning dardlarini bayon etmoqqa qalam ojiz. Bu dardlarni faqat tirnoqqa zor odamlariga his qila olishar. Yo'q, bu er-xotinni Yaratgan farzanddan qismadi. Nikohlaridan bir yil o'tar-o'tmas o'g'il ko'rdilar. G'arib kulbalari sevinchga to'ldi. So'ng... sevinch ketidan g'am kirib keldi. Bu hol oz emas, yana olti karra takrorlandi. Bolalari dam yoshga yetmay, dam endi tili chiqib shirin bo'lgan mahalda ularni dog'da qoldirib ketaverishdi. Oxir-oqibat homila nishona bergan damdan boshlab ham umid, ham qo'rqinch bilan kutadigan bo'lishdi. To'rtinchi farzandni yerga qo'ygach, irim qilib bir-birlarini "Turdi" deb chaqira boshlashdi. Yettinchisida Xudo marhamat qildi. Bir yil emas, roppa-rosa yigirma yil umr berdi. Kelin tushirdilar. Ular nabira ko'rmoq umidida baxtiyorlik ichra cho'mib yashay boshladilar. Yettinchi o'g'ilning umri ham omonat ekanini ular qaerdan bilishsin! Dunyo abadiy istiqomat joyi emas, balki o'tkinchi o'laroq qoluvchi bir kulba ekanini hamma ham vaqtida bilavermaydi. Yozda o'g'il xashak o'rimiga ketdi-yu, izziz yo'qoldi. O'g'ilning na tirigi topildi, na o'ligi. Kelin uylarida uzoq yashab qolmadi. Uyiga ketdi. Erining qaytishiga yoki topilishiga umid qilmadi. Kampir "kelinim sabr qilmagani uchun ham o'g'lim topilmadi", deb to so'nggi nafasigacha uni aybladi. Uning nazarida kelin sabr bilan kutsa edi, Ollohga yig'lab munojotlar qilsa edi, u qaytib kelardi.

Avval qishning sovuq nafasi sezildi. So'ng tog'larning, uning etagidagi qishloqlarning aybini berkitmoqchi bo'lganday qor yog'a boshladi. Birinchi qor ularning farzandlariday uzoq turmadi. Bir kunda erib ketdi. Ikkinchisi erinmay yog'di. Yurganda to'piqqacha botadigan bo'ldi. Hali oltmishga bormagan, lekin ko'rinishi kamida yetmish yoshli chollarga o'xshab qolgan oila boshlig'i o'sha kuni tanchani ochib, ayvondagi joyini ichkari uyga ko'chirdi. Kelini ketib qolganidan beri ikki-uch kunda bir qozon osishardi. Bugun tanchaga cho'g' zarur bo'lgani sababli o'choqqa o't qalandi.

Ertalab, xo'rozlar hali subh kirganidan darak bermay turib ularning qulog'iga chaqaloq ovozi eshitilganday tuyuldi. Ikkovi ham shirin tush ko'rganday bo'ldi. Ovoz tinmadi. Er ko'zini ochib, qaddini xiyol ko'tardi.

- Turdi, eshityapsanmi? - dedi. - Chaqaloqning ovozi yo shamol uvillayaptimi?

- Shamol shunaqa uvillaganmi hech qachon? Qarang-chi, balki mushukdir?

Er o'rnidan turib tashqariga chiqdi. Dam o'tmay eshikni zarb bilan ochib, qo'lida ko'rpachaga o'ralgan chaqaloq bilan ichkari kirdi.

- Turdi, tura qol, tezroq. Birov chaqaloq tashlab ketibdi.

- Voy o'layin, voy o'layin, chaqaloqni ham tashlab ketadimi?

Xotin qora chiroqni yoqdi. Er ko'rpachaga o'ralgan bolani tancha ustiga yotqizdi. Big'illab yig'layotgan chaqaloq birdan jimib qoldi.

- Nima qildingiz? - dedi xotin qo'rqib. Chiroqni erining qo'lga tutqazib, ko'rpachani ochdi. Chaqaloq munchoq kabi ko'zlarini mo'ltillatib unga qaradi. Xotinning nazarida jilmayib qo'yganday ham bo'ldi.

- Voy o'layin, kimning bolasi ekan, a? O'n kunlik ham emasdir?

- Kimmikiligini qo'yaver, bizga tashlab ketishibdimi, demak, Xudo shuni iroda qilibdi. Qara-chi, qizmikini yo o'g'ilmikini?

- Avval pechkani yoqing. Men sizga kecha aytuvdim yoqing, deb. Tutunidan bezorman, deb o'jarlik qildingiz.

Uy isidi, bolaning yo'rgagi yechildi - o'g'il ekan.

- Turdi, hukumatga bildirib qo'ysanmi? - dedi er.

- Hukumatga bildirsangiz nima, bildirmadingiz nima? Bildirib turib bervorarmingiz. Xudo bizga nasib qildi, dedingiz-ku?

Kun yorishgach, er tashqariga chiqib qordagi izga ko'zi tushganida yuragi bir narsani sezganday jiz etdi.

- Bir odamning izi qolibdi, - dedi uyga qaytib kirib. - Turdi, bu bola begona emasga o'xshaydi. Yuragim sezyapti, o'zimizning nabira bo'lsa kerak-ov... Kelining yukli edi, bir marta xabar olmading.

- Unaqa demang, xabar olganman. Bir oy bor devdi. Bu emasdir?

- Men qudamnikiga borib kelay.

- Bolani sizlar tashlab keldilaringmi, deysizmi?

- Menda ham kalla bordir. Bunaqa demasman...

U uyiga bo'shahib qaytdi: kelini o'n besh kun burun shaharga ketgan emish...

Bolaga Mahmud deb ism qo'yishdi. Ikki uy naridagi hamsoyalarining kelini emizib turdi. Keyinroq echki sotib olishdi. Bola uch oyli bo'lganida kelin shahardan qaytganini eshitib, er yana qudasinikiga bordi. "Qizingiz yukli edi, nima bo'ldi?" deb so'rab, "bola o'lik tug'ilibdi", degan javobni eshitdi. Eshitdi-yu, badaniga muz yugurib, taxta bo'lib qotib qoldi. Tili gapga kelmadi. Ollohning har narsaga ko'nikuvchi bu sodda bandasi "o'lik tug'ilgan bo'lsa qaerga ko'mdinglar, nima uchun bizga xabar qilmadinglar, tirikmi, o'likmi, bolamizdan zurriyod edi, nima uchun shaharda tug'di, nimadan uyaldi, bola valadi zino emas edi-ku?.." degan savollarni bermadi. Qudasining gapini og'ir yukday ortmoqlab, uyiga shumshayib kirib bordi. Bu shum xabar xotining jonini sug'urib olganday bo'ldi. Yaxshi hamki, yig'i degan narsa bor, shu yig'i bilan jonini qaytardi. So'ng qiyomat qoyimni boshlamoq qasdida qudasinikiga otlandi. Er ostonaga turib olib, unga yo'l bermadi. Chaqaloqqa termulib o'tirib, tunni bedor o'tkazishdi.

- Turdi, ularning gapiga ishonma, yolg'on aytishdi, - dedi er. - Mahmud - bolamizning bolasi, aslida ismini Yodgorbek deb qo'ysak bo'larkan.

- Bir qarashdayoq ko'nglim sezgan, begona emas, o'zimizning nabiramiz. Siz laqmasiz, ularning gapiga ishonib o'tiribsiz.

- Ishonmadim, Turdi, hech ishonmadim. Mahmudjonning chap kuragida dog' bor, esingdami, bolamizda ham bor edi.

- Burni ham xuddi o'zi.

Bola ulg'aygani sayin uning yuzlarida, qiliqlarida, gaplarida, ovozida... otasiga o'xshashlikni topaverishdi. Ayni chog'da, kelinlarining, kelin-ku, yosh ko'p narsaga aqli yetmaydi, qudalarining bu qiliqlariga tushunishmadi. "Ostonaga tashlab ketmay, "bola eson-omon tug'ildi, endi o'zingiz boqib olinglar, qizimizni bolasi bilan er olishi qiyin" desalar olam guliston edi-ku?.." deb o'ylab, o'ylariga yetisholmadi.

Kunlar, oylar, yillar o'taverdi. Bola ulg'ayaverdi. Ota-onasini so'raydigan bo'ldi. Ular o'g'illarining tirik ekaniga, qachondir qaytib kelishiga ishonishardi. Hatto kelinlariga insof kirishiga, uning ham qaytishiga, bolasini bag'riga bosishiga ishonch bor edi.

"Dadang bilan ayang uzoqqa ketishgan, yaqinda kelishadi", deb bolani aldashar edi. Bir kuni er "Mardonqul shaharda keliningni ko'ribdi, suyuqoyoq bo'lib ketgan ekan, restoranda o'z ko'zi bilan ko'ribdi, endi bolamga "onang o'lgan", deb qo'ya qolaylik", dedi. Fikr xotinga ham ma'qul bo'ldi, ammo aytisholmadi.

O'n to'rt yoshga qadam qo'ygan yili kuz seryog'in kelib, paxtani terib olish og'irlashgani sababli quyiroq sinflarning o'quvchilarini ham safarbar qilishdi. Ana shunda er-xotin xashak o'rimiga ketib qaytmagan yolg'iz o'g'illarini eslashdi. Ko'ngillariga bezovtalik oraladi, so'ngroq bu bezovtalik yurakdagi g'am toshi bilan bostirildi. Avvaliga Mahmudjonni yubormaymiz, deyishdi. "Paxta siyosati nozik masala, bormasa bolang qamaladi", deb qo'rqitishgach, noiloj qolishdi. Bolani ko'z yoshi bilan kuzatishdi. Er ham yig'ladi, xotin ham yig'ladi - bolani so'nggi marta ko'rayotganlarini ko'ngillari sezdi. Diydor qiyomatga qoldi.

Bolalarni cho'ldagi bir bostirmaga joylashtirishdi. Ota-onalari bag'ridan ilk dafa uzoqlashgan bolalar sovuqda qunishib, bemaza ovqatdan ko'ngillari aynib, tunlari bir-birlarining pinjiga kirib, tong ottirishardi. Terayotgan paxtalarining tayini bo'lmasa ham bunda yashashga majbur edilar. Chunki yuqoriga boruvchi ma'lumotlarda falon bo'limda qirq sakkizta norasida bor deyilmaydi. Bil'aks, "falon bo'limda qirq sakkiz azamat ob-havo injiqliklarini mardonavor yengib, fidokorona mehnat qilmoqda" deb yoziladi. Qor aralash yomg'ir tinishi bilan dalaga haydaluvchi bu "azamatlar" kuniga uch-to'rt kilo emas, qog'ozda oltmish-etmish kilo terayotganlarini bilmas edilar. "Yegan ovqatlaringga loyiq termayapsanlar!" degan minnatdan tezroq qutulib, uyga tezroq qaytish ilinjida shu bostirma ostida yashardilar.

O'n sakkizinchi kuni Mahmud lanj holda turdi. O'ng biqinida og'riq sezdi. Ko'ngli aynib, qayt qildi. Nonushtada ishtahasi bo'lmadi. Isitmasi ko'tarildi. Sinf rahbariga ahvolini ma'lum qilgan edi, u: "Dalaga chiqsang, tuzalib ketasan, o'g'il bola chayir bo'lishi kerak", dedi. U chayir bo'lish uchun yana uch kun shu ahvolda yurdi. Biqinidagi og'riq kuchaydi. Ovqat yemayotgani uchun holdan toydi. To'rtinchi kuni saharda, hamma uxlab yotgan mahalda o'rindan turdi-yu, katta ko'cha sari yurdi. Yomg'ir shivalab turgan edi: birpasda mushuk boladay ividi. Katta, og'ir etigini sudrab biron mashina ko'rinib olib ketarmikin, degan ilinjida yuraverdi.

Nihoyat, mashina chirog'i ko'rindi. Mashinaga qo'l ko'targani esida, chiroq nuridan ko'zlari qamashgani, boshi aylangani ham esida, qolgani yodida yo'q.

Mashinadagilar bolani ko'rishgan, ammo to'xtash niyatlari yo'q edi. Haydovchi yonida o'tirgan odam birdan baqirib yubordi:

- To'xta! Nima balo, turtib yubordingmi?!

- Yo'g'-e, - dedi haydovchi tormozni bosib, - chetda turuvdi-ku?

- Yiqildi bola.

Ular tushib, behush yotgan Mahmudni mashinaga olishdi. Yo'lni o'zgartirib, kasalxona tomon yurishdi.

Mahmudning jigari shishib ketgan edi. Tabiblar avvaliga "tuzalishiga umid yo'q", degan to'xtamga kelishdi. Agar uyiga yaqin yerda bo'lganida shunday deb ota-onasini chaqirib berib yuborishardi. Mahmudning baxtiga uylari yuz chaqirimning nari-berisida edi. Buning ustiga u "paxtadan qochganim uchun qamab qo'yishmasin", deb qo'rqib, kimligini, qaerda yashashini noto'g'ri aytgan edi.

Sinf rahbari Ehsonov uyiga qochib ketdi, deb xotirjam, buvasi, buvisi esa "bolam paxtada" deb o'ylashardi. Shu bois uni qidirish hech kimning xayoliga kelmas edi.

Bu orada, hech kutilmaganda, butun g'am-alamlarni birga baham ko'rgan, bir-biriga suyanib yashayotgan er-xotin oldinma-keyin boqiy dunyoga rixlat qildilar. Ajablanarlisi shuki, kasal bo'lib yotmadilar. Avval Er ketdi. Tungi uyqusi abadiy uyquning debochasi ekanini bilmay ketdi. Kechqurun yotdi-yu, tongda uyg'onmadi. Erning yettisi kuni aytib yig'layotgan Xotinning nafasi qaytdi, behush yiqildi. Bir soatcha alahsirab yotib, joni uzildi. Hirqirab yotgan holida "bolam!" dedi-yu, tilini tishladi...

Xuddi o'sha kuni Mahmudning sog'aya boshlaganini bilib, tabiblar ajablanishdi. Davolayotgan tabibni tabriklashdi. "Buni dissertatsiya qilish kerak", deb maslahat berishdi.

Yaxshiki, maktab bolalarining baxtiga yil o'ttiz birinchi dekabrda yakunlanadi. Agar yil dekabrda emas, o'ttiz birinchi yanvarda oxirlasami, ular yana bir oy qor bosgan dalada shumtirab yurar edilar. Qo'llari, yuzlari yorilgan bolalar o'ttizinchi dekabrda uylariga qaytdilar. Ana shundagina Mahmudning yo'qolgani ma'lum bo'lib, qidir-qidir boshlandi.

Sinf rahbari topib kelganida Mahmud ancha sog'aygan, oyoqqa turib qolgan edi. Sinf rahbari bu bevosh bolani urishdi, so'kdi, gina qildi, oxiri buvisi bilan buvasidan ajrab qolganini ma'lum qilib, iziga qaytdi.

Sinf rahbari o'quvchisining sog'-salomat ekanini bilib, ko'ngli tinchidi. Shum xabarni aytib, o'z yelkasidagi tashvish tog'ini murg'ak vujudga, murg'ak yurakka ag'darib ketdi. Ajdodlarimiz falakning aylanishiga qarab, o'n ikki muchalni belgilab, har muchalga jonivorlar nomini berganlar. Deydilarki, kim qaysi muchalda tavallud topsa fe'li o'sha jonivorga o'xshab ketadi. Agar shu rost bo'lsa, yana bir - o'n uchinchi muchal joriy etilib, befarosatlarini shunga jamlamoq va bu muchalga eshakning nomini bermoq durust bo'larmi edi. Agar shunday qilinsa, sinf rahbari shubhasiz eshak yilida tug'ilgan bo'lar edi.

Shum xabarni eshitganidan so'ng Mahmud ikki kungacha o'ziga kelolmay yurdi. Uchinchi kuni shomdan so'ng oyoqlari uni beixtiyor kasalxona yaqinidagi temir yo'l sari boshladi. Buvasi va buvisi qabirini, qishloqni, uyni ziyorat qilish degan tushuncha hali unda yo'q edi. U faqat bir narsani - yolg'iz qolganini his etardi. Yolg'izlik chorasini shahardan izlamoqchi bo'lgan edi. Balki onamni toparman, balki otam ham shahardadir, degan umid uni kasalxonadan yetaklab chiqdi. Uning nazarida shahar - ma'murlik qasri edi. Barcha mehribon, saxovatli odamlar, donolar shaharga to'plangan, deb hisoblardi.

Vagon og'asi "onasini izlab ketayotgan" kasalxona kiyimidagi bolaga rahm qilib, tushirib yubormadi. Aksincha, bo'lmasiga olib kirib, choy-non bilan siylagach, boladagi "hamma yaxshi odamlar shaharda" degan fikr qat'iylashdi. Ammo shohbekatda unga birov qaramadi, e'tibor ham bermadi. Nima qilishni, qaerga borishni bilmay, kun bo'yi shu bino ichida sanqib yurdi. Bir-ikki tashqariga chiqdi, kasalxonaning yupun kiyimida sovqotib, tez iziga qaytdi. Qorni ochdi. Kasalxonada qog'ozga o'rab olgan ikki burda nonni yedi. Qorong'i tushganida sillasi qurib, o'rindiqqacha cho'zildi.

Haydar (unda "Kesakpolvon" "unvoni"ga musharraf bo'lmagan edi) o'sha kech "ov"da edi. Kasalxona kiyimida g'ujanak bo'lib yotgan bolaga avval e'tibor bermadi. O'lja qidirib bir oz aylangach, bolani turtib uyg'otayotgan militsionerga ko'zi tushdi. Bolani bu yerga daydib kelib qolganini darrov sezib, uni qutqarmoqchi bo'ldi. Tez-tez yurib yaqinlashdi-da, qaddini ko'tarayotgan Mahmudni yelkasidan quchdi.

- Kalla pishdimi, bratishka, - dedi xuddi yaqin odamini suygandek, so'ng militsionerga qaradi: - Bu mening ukam, tobi yo'q, shahardagi do'xtirga ko'rsatgani olib kelganman.

Militsioner Haydarni tanirdi, shu bois uning gapiga "ishonib" nari ketdi.

Haydar bolaning yuziga qarab, keyin peshonasiga kaftini bosdi.

- Isitma bor-ku, qayoqdan qochib kelyapsan, chuvrindi uka, - dedi.

Mahmud aytdi.

- Yur, do'xtirga olib boraman, - dedi Haydar.

"Shaharda yaxshi odamlar ko'p", deb o'yladi Mahmud.

Haydarning yoshi katta bo'lgani bilan novcha, xipchinday qiltiriq Mahmud bilan bo'yi qariyb baravar edi. Mahmud boshi aylanib yurolmagani uchun uni opichib oldi. Uzun bolani opichib yurish tashqaridan qaragan odamga kulgili tuyular edi.

Shu-shu ularning taqdirlari bog'landi. Avval Asadbeknikida yashadi, so'ng, Asadbek uylangach, Haydar bilan birga turdi. Asadbek qimordan ko'ra o'g'irlik durust, deb hisoblagani uchun Haydar bilan ishladi. Asadbek uni qimorga yaqin yo'latmadi.

Ishlar yurishib, bel baquvvatlashgach, uy-joy qildi, uylandi. Onasini ham topdi...

Aniqrog'i, so'rab-surishtirib, Haydar topdi. Bir kuni Asadbekka:

- Onasini topdim, ammo shalag'i chiqib ketibdi, - dedi.

- Ko'rsatib qo'y, umidvor bo'lib yurmasin, - dedi Asadbek.

- Ko'nglini cho'ktirib nima qilamiz?

- Ko'rsin, hayotning qanaqaligini bilsin.

Haydar Asadbek amrini bajardi. Mahmud onasini sharmandali holda ko'rdi. Avvaliga ishonmadi. Haydarning dalillari ham kor kilmadi. Tug'ilib o'sgan qishlog'iga borib kelganidan so'nggina ishondi.

Ishondi-yu, yana bir o'lib tirildi. Kasalxonada bir o'lib tirilgan edi, bu safar o'ldi-yu, boshqa odam bo'lib tirildi. Dunyo ko'zlariga

jirkanch holda, sassiq balchiq holida ko'rinib, hamma narsadan nafratlana boshladi. Hatto yaqinlari bo'lib qolgan Haydar bilan Asadbekdan ham nafratlandi. Onasini bu holda ko'rsatgani uchun Haydarga nisbatan bo'lgan nafrati to hanz so'nmagan, bu nafrat vujudining allaqaerida uyg'onmoq uchun xuddi buyrakdagi toshday fursat poylab yotardi.

2

Prokuratura mahkamasidan chiqqan Chuvrindining ko'ngli xira edi. U paxtadan qochgan kezlari hayotida ilk marta qamalib qolishdan qo'rqqan edi. Sinf rahbarining qamoqdagi dahshatlar xususida gapirganlari hamon esida. U damda bu gaplarning aksari lof ekanini bolalar bilishmas edi. O'qituvchiga ishonishardi, ko'rqi shardi. Birinchi marta Haydarga qo'shib o'g'irlik qilganida yana qo'rqdi. Besh-o'n kun eshik tiq etsa ham militsioner kirib kelayotganday cho'chib tushaverdi. Keyinchalik bu qo'rquv ancha chekindi, ammo uni butunlay tark etmadi. Uni hamisha aql bilan ish ko'rishga majbur etuvchi his ham ana shu qo'rquv edi.

Roviylar derlarki, bu aldoqchi hayot kishi bilmasdan yeb-ichib qo'yadigan zaharga o'xshar. Kishi zahar borligidan bexabar holda uni ishtaha bilan yer va bilmaski, unda o'z o'limi yashirindir. Chuvrindi yeyayotgani asta-sekin ta'sir etuvchi zahar ekanini aniq bilmasa-da, baxtiyorlik ichra yashay turib baxtsizlikka uchramoqdan qo'rqmoq lozimligini sezib turardi. Omadning fohisha xotin kabi ekanligi, bugun senga kulib tursa, ertaga boshqaga iljayib qarajagi ham unga ayon edi.

Bugungi tashrif uning uchun aytarli jiddiy ahamiyat kasb etmasa-da, ko'nglini xira qildi. Bunaqa mahkamalarga hatto shunchaki salomlashib chiqish uchun ham kirgisi yo'q edi. Zohidning chaqiruv qog'ozini yirtib tashlab, bu idoradagi tanishlariga sim qoqib qo'yishi ham mumkin edi. Avvalo ish chuvalashmasin, dedi. O'jar, haqiqatparast deb ta'riflanayotgan Zohidda shubha uyg'otishni istamadi. Qolaversa, ruhidagi nafsni o'ldira olgan tergovchini yaqindan bir ko'rish ishtiyoqi tug'ildi.

Asadbek hech yolg'iz yurmasdi. Bu tabiiy hol. Katta odamning tashvishi ham katta bo'ladi, atrofidagi xavfi ham. Kesakpolvon atrofidagilarga qadrini namoyish etish uchun, og'aynisiga taqlid qilib, u ham doimo bir-ikki yigit bilan birga bo'lardi. Bu guruhda faqat Chuvrindigina yolg'iz yurardi. U birovga taqlid qilishni xushlamas edi, qolaversa, gavdasiga, kuchiga ishonardi.

Shahar markazidagi uch qavatli bino yerto'lasiga joylashgan qarorgohiga ketaturib mashinasini ko'p qavatli imoratlar orqasida qolib ketgan mahalla sari burdi. Mahallaga urushdan ilgari asos solingani uchun imoratlari unchalik hashamatli emasdi. U mashinasini suvoqlari ko'chib tusha boshlagan uy qarshisida to'xtatdi. Bu uy bir vaqtlar Asadbeklarning makoni edi. Uy egasi bir kechada uyni ham, xotinni ham Asadbekka boy berib, alamiga chiday olmasdan o'zini osib qo'ygan edi. Asadbek u bilan qalin do'st bo'lmasa-da, o'zaro yaqinliklari bor edi. Shu sababli uning o'limidan ham iztirob chekdi, ham jahli chiqdi.

- Ering ahmoq ekan, - dedi ma'rakalari o'tganidan so'ng. - Uy ham, xotin ham topiladigan narsa, jon topilmaydi. Kecha yutqizgan bo'lsa, bugun yutardi. Men unga uyni bo'shat, xotiningni ber, deb qistalang qilmovdim. Hozir ham bunday demayman. Uy o'zingga buyursin. Xohlasang erga teg. Faqat eringni qimorga yaqinlashtirma.

Ayol nima uchundir erga tegmadi, Asadbeklar davrasidan uzoqlashishni istamadi. Dam-badam shu uyda qimorbozlar yig'iladigan bo'lishdi. Xotin ularning xizmatini o'rni qo'yib yuraverdi. Umri shu zaylda o'tib, oltimishni qoralaganda yolg'izligini his qila boshladi. Bu orada Chuvrindining onasi ham chiroyni, yoshligini boy bera bordi. Bozori chaqqon xonimning ishlari orqaga keta boshladi. Mayxo'rlik uni odam kepatasidan chiqarib tashladi. Hali u yerda, hali bu yerda xor holida yotib yurganida Chuvrindi uni shu uyga olib keldi. Uy bekasidan "ko'z-quloq bo'lib turing" deb iltimos qildi. Chuvrindi uni ona sifatida qadrlamasa ham, odam sifatida rahmi kelardi. Ko'cha-ko'yda o'lib-netib qolmasin, deb xavotirlanardi.

U hovliga kirishi bilan ayvon poydevoriga suyanganicha boshini osiltirib uxlab o'tirgan onasini ko'rdi. U axlatxonada ag'anab yotganmi ko'yilgiga qarab bo'lmaydi, sochlari to'zib ketgan... So'lagi oqib o'tirgan onasini ko'rib, ijrig'andi. Shu xotin endi ellik yoshdan oshdi, desa birov ishonmas edi. Ayvonda uy bekasi ko'rinib, salomlashgach, izoh berdi:

- Ikki kun ko'rinmay ketdi. Tilanchilik qilib pul topganmi, bilmayman.

Chuvrindi yonidan pul chiqarib, unga uzatdi:

- Qancha ichsa, shu yerda ichsin, ko'chaga chiqarmang.

- Sheriklari bilan ichmasa ko'ngli joyiga tushmaydi-da. Anavi kuni uchtasini boshlab kelibdi. Xafa bo'lmang-u, kiritmadim. Qo'ni-qo'shnilaridan uyalamana-da.

- To'g'ri qilibsiz, - Chuvrindi shunday deb, onasiga yana bir qarab oldi. - Telefon qilaman, hali olib ketishadi.

- Qayoqqa?

- Dispanserga.

- Davolab bo'larmikin buni?

- Davolab bo'lmasa ham o'sha yerda yotsin.

Chuvrindi shunday deb chiqib ketdi.

Uch qavatli bino yerto'lasida uni Bo'tqa odatdagidek jilmaygan holda kutib olib, "shu yerdalar" deganday im qoqib qo'ydi.

Kesakpolvon bilan gaplashib o'tirgan Asadbek o'tirgan yerida qo'l uzatib, ko'rishdi.

- Zaynab tuzukmi? - deb so'radi Chuvrindi, uning qarshisidagi o'rindiqqa o'tirib.

- Yangang yonida qolgan. Telefon qilsam tuzuk, deyapti. Do'xtirga yaxshilab tayinladingmi?

- O'zimizning odam. Tuzalgunicha yonidan jilmaydi.

- Prokuror nimaga chaqiribdi?

- U-buni surishtirdi... Jamshid masalasida.

- Kavlayaptimi?

- Ha, endi bir urinib ko'radi-da.

- Haydar, kavkazliklaringni ro'para qilmoqchi eding-ku?

- Ular tayyor, prokuror ozgina kavlashtirsin, birdan ro'para qilsak, xitlashadi. Kecha sho'pirni iziga tushishdi. Sho'pir bugun Uchariqdan kelsa, tappa bosishadi. U og'zidan gullaydi. Hammasini pishitib qo'yganman. Osh tayyor, o'zi suzib oladi.

- Kallangni ishlat, osh tagiga olmasin.

Kesakpolvon "bir-ikki marta tagiga oldirganmidim?" demoqchi bo'ldi-yu, Asadbekning kayfiyati yomon ekanini eslab, indamay qo'ya qoldi.

- Bek aka, zavoddagi yigitlar xunuk xabar yetkazishdi, - dedi Chuvrindi.

- Yana nima bo'libdi?

- Sharif qurug'idan tortayotganl emish.

Bu gapni eshitib, Asadbek Kesakpolvonga qaradi.

- Nimaga menga qarayapsan, men o'rgatibmanmi?

- Yigitlarning gapiga qaraganda, siz qo'ygan jonon bilan tortarkan, - dedi Chuvrindi.

- Bo'lmagan gap! U chekmaydi. Ninadan olishi to'g'ri, lekin qurug'idan tortmaydi.

- Mahmud, jonon buniki bo'lsa ham senga bir ish bor: agar o'sha o'rgatgan bo'lsa, chotini yirib, oyog'idan daraxtga osib qo'y.

Sharifni do'xtirga ro'para qil, tuzatsin.

- Bormayman, desa-chi?

- Borgisi kelmasa, o'lasi qilib kaltakla. Qon chiqmaydigan joyiga ur. Kaltakdan qo'rqadi u xunasa.

- Qilichning o'zi durust edi, buni bekorga taltaytirding. Foydasi tegadigan olim, deb yelkangga chiqarib olding. Ana endi o'zi boshingga o'tirib olib ko'llatib yotibdi.

- O'chir, aqling yetmagan ishlarga aralashma. U bugun bo'lmasa, ertaga kerak bo'ladi bizga. Mahmud, do'xtirdan so'ra, necha kunda tuzatarkin, shunga qarab, Portugaliyaga borishini hal qil.

Azaldan shu: Asadbek bir ishni amalga oshirmoqchi bo'lganida Kesakpolvon tushunibmi, tushunmaymi, fikr bildirsa, "aqling yetmagan ishga aralashma", deb shart kesadi. Boshqa odamga bu haqoratday yoki kamsitishday tuyulishi mumkin. Kesakpolvon esa bunaqa jerkishu, so'kishu, la'natlashlarga ko'nikib ketgan. Og'aynisining so'kkani so'k oshi, urgani un oshi, deyish noo'rin, chunki Asadbek unga hech qachon qo'l ko'tarmagan. Chuvrindini yoshlikdagi xatolari uchun bir-ikki urgan, ammo Kesakpolvonni chertib ham qo'ymagan.

Asadbekning hozirgi jerkib baqirishi sahrodagi qumga singgan tomchiday beta'sir bo'ldi - oraga noqulaylik cho'kmadi.

- Jamshidning o'rniga kimni berasan? - dedi Asadbek Kesakpolvondan.

- Chaqiraymi, shu yerda, - Kesakpolvon shunday deb o'rnidan turdi. Eshikka yaqinlashib, qiya ochdi-da, Bo'tqaga imladi.

Xonaga qoruvli, mushaklari o'ynab turgan, qalin qoshlari tutash bir yigit kirdi. Saqich chaynab turgan bu yigitning turqi Asadbekka yoqmadi.

- Kavsh qaytarma, bu yer senga molxona emas! - dedi jerkib.

Yigit saqich chaynashini to'xtatib, ko'zini lo'q qilganicha turaverdi.

- Tashqaridagi akang bilan solishsang eplaysanmi? - deb so'radi Chuvrindi Bo'tqaga ishora qilib.

- Menga cho't emas.

- Shunaqasidan ikkita bo'lsa-chi?

- Eplashtiraman.

- Nimaga ishonib aytyapsan bu gaplarni?

- O'zimga ishonaman.

- Hozir chiqib o'shani majaqlab tashla, desam bajarasanmi? - deb so'radi Asadbek.

- Majaqla desangiz, majaqlayman, - dedi yigit o'ylab ham o'tirmay.

Jamshid bilan dastlabki uchrashuvda ham shunday savol berishgandi. U savolga sukut bilan javob qilgan edi.

- O'ldir, desam-chi?

- O'ldirish kerak bo'lsa, o'ladi.

- Keyin-chi?

- Keyin... siz nima desangiz shu.

Asadbek o'rnidan turdi. Yigit bez bo'lib qotib turaverdi. Asadbek xuddi tashqariga chiqmoqchiday eshik tomon yurdi. Ammo yigitning yonidan o'tayotganida keskin burildi-da, uning jag'iga musht tushirdi. Zarbani kutmagan yigit chayqalib ketdi. Nima voqea yuz berganini tushunib yetmasidan qornidan tepki yeb bukchaydi, bukchaydi-yu, gardanidan musht yeb yiqildi.

- Bir qop go'sht-ku, buning, - dedi Asadbek joyiga o'tirib. Shu damda yana Jamshidni esladi. Jamshid ham shunday sinalgan, ammo ziyraklik qilib mushtga chap bergan edi.

- Men seni erkak deb yursam, hebbim ekansan-ku, - dedi Kesakpolvon yigitga. - Yana Bo'tqadan ikkitasini yopishtiraman, deb kerilasan-a?! Bo'tqa sendaqadan o'ntasini sixga terib qo'yadi. Nafas olib, chiqarishga ulgurmay qolasan. Tur o'rningdan, tuqqan xotinga o'xshab yalpaymay, tur!

- Bek akamga qo'l ko'tarolmayman-ku, - dedi yigit o'zini oqlamoqchi bo'lib.

- Qo'l ko'tarib ham ko'r-chi! - dedi Kesakpolvon. - Men senga qo'l ko'tar, demadim, hech bo'lmasa o'zingni himoya qilmaysanmi?

- Aytmagandingiz-ku?

- O'zingni himoya qilishingni ham birov aytib turishi kerakmi? - dedi Chuvrindi.

- Bor, ishingni qilaver.

Yigit chiqishi bilan Asadbek Kesakpolvonga savol nazari bilan qaradi.

- Zo'ri shu edi. Hali yosh, o'rganib ketadi. Bilib turibman, sen Jamshidga o'xshaganini xohlayapsan. Yigitlar orasida unaqasi yo'q boshqa.

- Jamshidni gapirma! - deb baqirdi Asadbek.

Jamshidni ko'mib kelishganidan beri, ayniqsa qizi Zaynab o'zini osib qo'rganidan beri Asadbek yursa ham, tursa ham sodiq yigitini o'ylardi. Ko'zini yumdi degunicha, jingalak sochli Jamshid ko'rinaverardi. Bu holni u o'tkinchi deb o'ylardi. Keyingi kunlar ichi Jamshidni o'limga hukm qilganidan o'kina boshlagan ham edi. Boshqa odam tomonidan bu ismning tilga olinishi yuragini jizillatib kuydirib turgan cho'g' ustiga sepilgan moy kabi edi.

- Mening oldimda uni eslay ko'rma!

Ayonlar uning ruhidagi o'zgarishdan bexabar, hali ham g'azabdan tushmabdi, deb o'ylashdi. Shu payt eshik ochildi-da, Bo'tqa Chuvrindini imlab, "telefonga" deb qo'ydi.

- Kim ekan, shu xonaga ulavermaysanmi?

Bo'tqa sirli ravishda bosh chayqab qo'ygach, Chuvrindi ajablanib, o'rnidan turdi. Ostona hatlashi bilan Bo'tqa sekin shipshidi;

- Do'xtir chaqiryapti. Bek akamdan yashiradigan gapi bor, shekilli?

Chuvrindining nazarida tabibning ovozi titrayotganday bo'ldi, shu sababli xavotirlanib:

- Zaynab sog'mi? - deb so'radi.

- Zaynab-ku sog'... - dedi tabib mujmal ohangda.- Bolasi tushdi. Shuni Bek akamga o'zingiz yotig'i bilan aytasizmi?

- Yangam qaerdalar?

- Qizlarining yonida yig'lab o'tiribdilar. Eng muhimi, Zaynab omon qoldi. Xavotir olmanglar, o'n-o'n besh kunda oyoqqa turib ketadi. Keyserovo qilamizmi, deb cho'chib turuvdik, bu yog'ini Xudoning o'zi yengillashtirdi.

Chuvrindi "xayr" deb go'shakni joyiga qo'ygach, bir oz o'ylanib turdi. Tabib o'zining zimmasidagi og'ir vazifani uning yelkasiga ag'dargan edi. U xonaga qaytganida Asadbek ham, Kesakpolvon ham jim o'tirgan edi.

- Nima gap? - dedi Asadbek Chuvrindining bo'shashibroq turganini sezib.

- Kasalxonada ekan... Zaynabning sog'lig'i yaxshi. Faqat... bolasi tushibdi.

- Nega tushadi? - dedi Kesakpolvon. - Nega yaxshiroq qaramadilaring, demadingmi?

Chuvrindi "nima deyapsiz, esingiz joyidami?" deganday im qoqdi. Asadbek Kesakpolvonga "jim bo'l" deb qo'ydi-da, xayolini bir yerga jamlash uchun barmoqlariga tikildi.

Qizining yukli ekanini bilganidan beri dam-badam tug'ilajak nabirasini ko'z oldiga keltirmoqchi bo'lardi. Shirindan-shirin chaqaloq tushlariga kirardi. "Tushimda yana chaqaloq ko'rdim", deb suyunganida xotini Manzura labini tishlab bosh chayqab qo'yar- di-yu, ta'birini aytmasdi. Ta'biri... demak, shu ekan-da? Asadbek o'rnidan turib, eshik tomon yurdi. Bir-ikki odim bosgach to'xtab, Chuvrindiga qaradi.

- Elchinga xabar ber. Shov-shuv qilmalaring. Odamlarning bilmagani ma'qul.

Kesakpolvon kuzataman, degan maqsadda o'rnidan turgan edi, Asadbek "o'tiraver, ergashma", dedi. Kesakpolvon ostonaga qadar kuzatib borib "yolg'iz qoldirmanglar", deb Bo'tqaga imlagach, joyiga qaytdi.

- Bugun ja jirillab qoldingmi? Prokuror bilmasdan dumingni bosib oldimi? - dedi Kesakpolvon o'rindiqqa yastanib o'tirib.

- Bir nimaning hidini olganga o'xshaydi, - dedi Chuvrindi uning qarshisidan joy olib. - Ochiq aytmadi-yu, ammo sezdirib qo'ydi.

O'lik cho'loqmidi?

- Nima?

- Bir oyog'i kaltamidi?

- Men qayoqdan bilaman, yurg'izib ko'rib olibmanmi? Bitta o'lik topish kerak deding, topib keldim. Endi mening boshimni og'ritma.

- O'xshamaganidan topilibdi-da. Bek akam-ku, ishon dilar. Prokuror darrov ishonadiganmas.

- Hey, akosi, egasiz o'liklar taxlanib turgan joy bormi? Yo Haydar akang jingalak soch o'lik tug'ib berishi kerakmidi?! Aytaver, sen aytasang, o'lik tug'ib bermagan - nomard!

- Jahlingiz chiqmasin, shoshilinchda bo'lgan ish... Chorasini o'ylashimiz kerak.

- Sen bola, bir xil paytlarda ja o'zingdan ketyapsan.

- Haydar aka, siz shu gapni ko'p aytasiz, men ham bir xil javob beraman: mening maqsadim bir - hammamiz bexavotir yashaylik.

Biz qilko'prikda yuradigan odamlarmiz. Bularning qachon oyog'i toyib ketarkin, qachon yiqilarkin, deb umid bilan tikilib turgan ko'zlar mingta. O'zimiz ehtiyot bo'lmasak, birov bizni ehtiyot qiladimi, bizga birovning joni achiydimi?

- Bu ishing yaxshi, gap yo'q! Lekin oshirvorma, bola. Qil ko'prikda yursak ham qo'limiz uzun, pastda yiqilishimizni kutayotganlar ko'p bo'lsa, tepada qo'limizdan ushlab qoladiganlar ham bor. Shuni unutma, bo'lar-bo'lmas gaplarni Bekka aytaverma.

- Bek akamga nima debman?

- Bugungi gaping shart emas edi. Sharif masalasini o'zimiz imi-jimida to'g'rilasak ham bo'lardi. Oraga jononni qo'shib, meni aybdor qilib qo'yding.

- Imi-jimida ish qilishga haqqimiz yo'q. Bek akam hamma narsadan xabardor bo'lishlari kerak. O'ng qo'lning ishini chap qo'l bilmasa chatog'i chiqadi.

- Senga aql o'rgatgan men ahmoq, - dedi Kesakpolvon jilmayishga harakat qilib. - Ehtiyot bo'l, bola, jag'ingni ezib qo'ymayin.

Ildizimga bolta uraman, deb urinib yurma.

Kesakpolvon bu gapni hazil ohangida aytayotgan bo'lsa ham Chuvrindi hazil tagi zil ekanini fahmladi. Ammo sir boy bermaslik uchun jilmayib qo'yib javob berdi:

- Hammamizning ildizimiz bir. Yashamoq ham birga, o'lmoq ham birga.

3

Asadbek qizi yotgan xonaga kirmadi. To'g'ri, odatda ichkariga erkak zoti qo'yilmasdi, lekin Asadbek o'tmoqni ixtiyor etsa, istisno tariqasida bu qoida buziluv mumkin edi. U qoidani buzgisi kelmadi, demoqlik lofga yaqin gap bo'lar. Asadbek qizi oldida o'zini aybdor his qilar, ana shu his Zaynabga ro'para bo'lishiga yo'l qo'ymas edi. U qizining mungli ko'zlariga botinib qaray olmasdi. Farzandga ilashgan bir misqol baxtsizlik otaga yuz botmon miqdorida og'ir baxtsizlik yuki bo'lib ezajagini qizi yo'qolib, topilganidan so'ng his etdi.

Tabibboshining xonasida o'tirganida davolovchi tabib tib ilmiga xos tilda xastalik sabablarini bayon qildi. Uning gaplari Asadbekning qulog'iga kirmadi. U qovoqlarini uyub, bir nuqtaga tikilganicha o'tirdi. Tabib gapini tugatib, jim bo'lgach, unga qaradi-da:

- Yangangni chaqir, - dedi.

Ellik uchinchi yilda ukasi Samandarning hech kutilmaganda shamollab, o'lib qolishi yuragiga bitmas jarohat solgan edi. Bu jarohat yillar o'tib ham tuzalmadi. Bil'aks, yaralangan jangchi badanida qolib ketgan temir parchasiday dam-badam qo'zg'olib azob berib turdi. Badandagi temir parchasini jarroh olib tashlashi mumkin, ammo yaralangan ruhga davo yo'q... Birinchi farzandi tug'ilganida baxtiyorlik dengizi uzra suzdi. Biroq, bu dengizning po'rtanalari ham bor edi. Bola yo'talsa yoki isitmalasa Asadbek shaytonlab qolay derdi. Bola tuzalmagunicha ming xayolga borardi. Tanchaning bir chetida yotgan ukasi ko'z oldiga kelaverardi.

Samandarning isitma otashida yonib aytgan so'zlari qulog'i ostida jaranglayverardi: "...samalo't, qanotiyini pastlab o't..."

Dunyo yuzini ko'rmay o'tgan nabirasi yana jarohatini yangiladi...

Manzura ostona hatladi-yu, qaddini bukib o'tirgan eriga yaqinlasha olmay, to'xtadi. Nazarida eri "He, noshud!" deb so'kib qoladiganday edi. Asadbek xotiniga qaradi, unga rahmi keldi. Manzuraga yaxshi gap aytgisi, ko'nglini ko'targisi keldi. Lekin gap topolmadi. Ro'parasidagi bo'sh stulni ko'rsatib, "o'tir" dedi. Ikkovi anchagacha jim o'tirishdi.

- Bir oydan keyin o'g'illaring kelishadi. Ikkovini baravar uylab qo'yamiz, - dedi Asadbek jimlikni buzib. Ko'pdan beri xayolini band etib kelayotgan bu fikrni aynan shu damda, uyda emas, aynan shu yerda aytishiga sabab, xotining zimiston ko'ngliga umid chirog'ini yoqish edi.

- Xudo o'sha kunga yetqazsin, - dedi Manzura titroq ovozda.

"Hozir yana bir narsa desam yig'lab yuboradi", deb o'yladi Asadbek.

- Sen piqillama, hali yosh, istaganicha bola ko'raveradi.

- Aytganingiz kelsin, iloyim... dadasi... bolani olib ko'mish kerak. Bu yerdagilar tashlab yuborishadi.

- Ha, ha, albatta, - Asadbek shunday deb, telefon go'shagini ko'tarib, lozim raqamni terdi. Uch qavatli uy yerto'lasidagi telefonchi qizlar uning ovozini tanib, darrov, xos xonani uladilar. Go'shakni Chuvrindi ko'tardi.

- Mahmud, - dedi Asadbek, - Haydar akang bu yerga yetib kelsin. Sen o'zing Elchinning uyiga borib tur, qabristonga odam yubor. Bolani ko'mish kerak.

Shunday dedi-yu, go'shakni joyiga qo'ydi - ortiqcha gap-so'zga hojat yo'q edi. Tabibboshi darsga kech qolgan boladay eshikni asta ochib, qaradi.

- Kiravering, - dedi Asadbek unga marhamat qilib. - Ayting, bolani tayyorlab qo'yishsin...

- Olib ketasizlarmi? - dedi tabibboshi ajablanib. - Odatda ko'pchilik...

- Men ko'pchilik emasman...

Haydar yetib kelishi bilan Elchinning uyiga jo'nashdi.

...Asadbek qabristonlarda ko'p marta bo'lgan. Ammo bu safar o'zi ham anglamagan g'alati bir kayfiyatda kirib, g'alati bir kayfiyatda chiqdi. Ilgari u bahaybat qabrtoshlarga e'tibor bermas edi. Bugun ne uchundir bu toshlar g'ashiga tegdi. Garchi yer ostida, indamaslar olamida yotganlar bir xil libosda, bir xil ko'rinishda bo'lsalarda, ularning tepalari turli holda bezalgan: bir qabr shunchaki somon suvoq qilib qo'yilgan, boshqasi ustida oq marmar, qora marmar... hatto haykallar... Bo'y baravar bir haykal qo'lini ko'ksiga qo'yib turibdi. Shom qorong'usida o'tgan odam qo'rqib ketishi hech gapmas - xuddi mayit yer ostidan chiqib "Xush kelibsiz, qani, ichkariga marhamat", deb turganday...

Bahaybat qabrtosh yonida bolaning qabri bir uyumgina tuproq bo'ldi. Xuddi bolalar hammompish o'ynashga to'plagan tuproqdayin...

4

Quyosh botayotgan mahalda Manzura kasalxonaga - qizi yoniga, Asadbek huvillab yotgan uyiga qaytdi. Uning ko'ngli yolg'izlikni istayotgan edi. Tanho qolib, tanholik iskanjasida ezila boshladi. Uyga kirdi, hovliga chiqdi. Xuddi yo'qotgan bir narsasini qidirayotganday ivirsidi. Kesakpolvonni chaqirtirmoqchi bo'lganida, darvozaxonada tanish ovoz eshitildi - Jalil! U odati bo'yicha, birov eshitsa-eshitmasa darvozaxonadayoq gapini boshlab yuborgan edi.

- Sen ham odamga o'xshab uyingda o'tirar ekansan-ku, a? - dedi u Asadbek bilan salomlashgach.

- Daydib yurganimni ko'rganmiding? - dedi Asadbek, uni ayvonga boshlab.

Jalil ikki kishi bemalol sig'adigan yumshoq o'rindiqqa o'tirib, chordana qurib oldi-da, fotiha qildi. So'ng "shirin so'zlik" bilan hol so'radi:

- Ha, tinchlikmi, qovog'ingdan qor yog'ib turibdi?

- Qovog'im joyida, qor yog'ayotgani yo'q.

- Bekor aytibsan. Men devor bo'lmasa ko'chani ko'radigan odamman. Manzurang qani?

- Kasalxonada.

- Ana, bilaman-da! Zaynab tuzukmi?

Asadbek "Zaynabning tobi yo'qligini qayoqdan bilding?" deganday unga ajablanib qaradi.

- Menga bunaqa qarama. Hovliga o'tuvdim. Eshitdim. Zaynab o'zini osib qo'yganmish. Shu rostmi o'zi?

- Rost...

- Nima gap o'tuvdi?

- Hech gap.

- Bekordan-bekor odam o'zini osarkanmi? Kallangni ishlatib ko'rmadingmi?

- Sasima. Ishing bo'lmasin.

- Ishim-ku, bo'lmaydi, og'aynichalish. Senga achinaman-da. Har holda qiz o'rtog'imsan. Jahling chiqsa ham rost gapni aytaymi?

- Ayt.

- Puli ko'pning aqli kamroq bo'larkan. Xudo senga boylik berdimi - berdi. Obro' berdi, xullas, nimaiki xohlasang hammasini berdi.

Evaziga bittagina ish buyurdi, shuni qilmaysan, a?

- Nima ish?

- Namoz o'qish-da! O'qisang o'lib qolasanmi?

- Vaqt-soati kelar.

- Masjid qurdirganing nimasi-yu, o'zing namoz o'qimaganing nimasi?
- Ishing bo'lmasin, dedim.
- Xo'p, ishim bo'lmasa bo'lmay qo'ya qolsin. Hozir jahling chiqib turibdi, gap yoqmaydi senga. Lekin bilib qo'y: mendaqa og'aynini boshqa topa olmasan.
- Kim o'zini maqtardi?
- Xo'p, men ahmoqman. Lekin bilib qo'y: o'sha ahmoq oshnang sening faqat buguningni emas, oxiratingni ham o'ylab gapiryapti bu gaplarni. U dunyoda men jannatda yursamu sen do'zaxda yursang, menga alam qiladi.
Bu gapni eshitib Asadbek kulimsiradi.
- Nimaga ishshayyapsan? - dedi Jalil achchiqlanib.
- O'zing namozni qachon boshlading?
- Yarim yildan oshdi.
- Jannatga kirish uchun yarim yil namoz o'qish yetarli ekanmi? Senga hozirning o'zida "jannatga kirasan" degan patta berib qo'yishdimi?
- Sen bola meni masxara qilma. Men yarim yil namoz o'qib, erta-indin o'lib beradigan ahmoq emasman. Xudo xohlasa, yuzga kirish niyatim bor. Hassaga suyanib, munkillab yurganingda bir kulayin...
- O'zing munkaymaysanmi?
- Yo'q, mening suyagim mehnatda qotgan. Maishatni zo'r qilgan odam tez munkayadi. Kam yeb, sabr qilib yurgan odam qariganida ham baquvvat bo'larkan.
- Qariguncha yo'g'on ingichkalashib, ingichka uzilarkan...
Bir oz asabiy holda boshlangan suhbat shu zaylda yumshab qorong'i tunga qadar cho'zildi. Jalil Zaynabni ham, bo'lib o'tgan noxush voqealarni ham boshqa eslamadi. O'zining sodda gaplari bilan oshnasining ko'nglini ovlab o'tirdi. Uyiga ketishga harakat ham qilmadi. Asadbek ichkaridan ko'rpachalar olib chiqib, hovlidagi so'riga o'rin soldi. Yana allaqancha vaqtgacha suhbatlashib yotdilar. Jalil "ertalab ishga boraman" deb ko'rpaga burkanganida tun yarimlab qolgan edi.
"Chindan ham bunaqa oshnani topa olmayman", deb o'yladi Asadbek.
Asadbek shu paytgacha hovlidagi so'rida yotmagan edi. Shuning uchun ham boloxonadagi yigitlar bu tunni yanada sergak holda o'tkazdilar.

VII bob

1

Aeroportga kiraverishda yig'lab turgan ayol Zelixonga tanishday tuyuldi. Bu go'shtdor ayol turklarni olib ketgan avtobus karvoni iziga ko'z tikkanicha yig'lardi. Ichkaridan uzun bo'yli, qorin qo'ygan, bashang kiyingan Selim chiqib kelgach, o'n besh kun ilgari erini jon-jahdi bilan himoya qilgan bu xotinni tanidi.
- Nima qilib turibsan, kir ichkariga! - deb jerkidi Selim.
- Buvimlarni ko'rdim,- dedi ayol yig'idan to'xtamay.
- Ko'rgan bo'lsang, yaxshi, tirik ekan. Keyinroq topamiz. Osmonga chiqib yo'q bo'lib ketishmaydi, o'lmay qolganiga quvonsang-chi! - Shunday deb o'ziga yaqinlashayotgan Zelixonga ko'zi tushdi-yu, rangi oqarib ketdi: - Zeli og'a?
- Ko'rinishing binoyi...- dedi Zelixon unga boshdan-oyoq razm solib.- Uying yonmaganga o'xshaydi, a? Bo'ri bilan shunday shartlashganmiding?
Ayol erining qo'lidan ushladi.
- Yuring, bu yerda turmaylik.
- Sen ichkariga kiraver, qo'rqma, eringni yeb qo'ymayman. Buni it yesa, it ham harom o'ladi.
- Agar yana tegsangiz dod solaman, milisa chaqiraman,- dedi ayol.
- Milisaning eringni himoya qilishdan boshqa tashvishi yo'qmi? Bor, deyapman, erkaklarning gapiga sen aralashma. Hozir buni chertishdan ham hazar qilaman. Buni urish bilan ish bitmaydi, buni birato'la otish kerak!
Bu gapdan keyin ayolning esxonasi chiqib, eriga qalqon bo'lmoqchi edi, Selim uni siltab tashladi:
- Ichkari kir, deyilgandan keyin kir. Bolalarga qara!
Ayol eriga bo'ysunib, ichkariga kirdi.
- Men bunchalik bo'larini kutmagan edim,- dedi Selim o'zini oqlash niyatida.
- Qanaqa bo'ladi, deb o'ylovding?
Selim "bilmayman" deganday yelka qisdi.
- Bo'ri qaerda?
- Bilmayman, uni o'shandan beri ko'rmadim.
- Nega ketyapsan, senga tegishmabdi-ku?
- Bilib bo'ladimi, bugun bo'lmasa, ertaga...
- Shunday uyni tashlab ketaverasanmi?
- Picha vaqt o'tsin, tinchisin, kelib sotib ketarman.
- Sotolmaysan.
- Nega, Zeli og'a?
- Uyingni bugunoq yoqaman.
- Yo'q, Zeli og'a, bolalarimga rahmingiz kelsin, meni xonavayron qilmang.
- Seni xonavayron qilib bo'larkanmi? Nechta chamadon bilan ketyapsan.
- Ko'p emas,- dedi Selim dovdorab,- oltita. Kichkina chamadonlar.
- Boshqalar,- Zelixon avtobuslar karvoni ketgan tomonga qarab qo'ydi,- bitta ko'ylak bilan ketishdi. Og'am Ismoilbeyga kafanni o'zbeklar berishdi.
- Og'am o'ldilarmi?
- Ha... mening bobomni ham o'zbeklarning o'zlari kafanlab ko'mishgan edi. Shu narsaga aqling yetadimi sening?
- Ha, tushunaman. Yomonlik istashmas edi.
- Yo'q, tushunmaysan. Tushunganingda oltita chamadonni liq to'ldirib qochmas eding. Boshqalar bilan birga bo'larding. Sen

xunasani baribir otaman. Qayoqqa borsang ham izlab topib, otaman. To'pponcham bo'lganida hoziroq otar edim. Mayli, yana ozgina yashay qol. Ozgina bo'lsa ham darbadarlik nima ekanini bilib qo'y.

- Zeli og'a, unday demang, sizni hurmat qilaman.

- Hurmat qilmay qo'ya qol. Bor, ichkariga kir, xotiningning yuragi yorilib ketmasin. Sen meni kutgin, bir kunmas-bir kun uyingga kirib boraman. Agar bir balo bo'lib qamalib ketsam, odam yuboraman. Seni o'ldirish endi menga qiyomat qarz!

Zelixon bu gaplarni atayin uni qo'rqitish uchun aytgan edi. Uning nazarida Selimga bitta o'q kifoya emas. U bundan buyongi hayotini qo'rquvda, talvasada o'tkazishi lozim edi.

Selim chindan ham qo'rqdi. Ammo shu onning o'zida Zelixonon oson qutulayotganiga quvonib, xayr-ma'zurni nasiya qilgani holda ichkariga kirdi. Bundan Zelixonning achchig'i chiqdi. Ichkari kirib bir adabini bermoqchi ham bo'ldi. Shu onda qandaydir bir g'oyibona ovoz: "o'zing-chi, joningni saqlab qolgan odamga xayr ham demay ketmoqchisan-ku?" "B" dedi. "Ha-ya,- dedi u o'ziga-o'zi,- Yigitaliga uchrashmay ketsam, durust bo'lmas". Shu qarorga kelib, shaharga qatnaydigan avtobusga o'tirdi. U Yigitalinikiga bu usti-bosh bilan borib bo'lmasligini, soqchilar ko'paygani, shubhali odamlar hibsga olinmog'i mumkin ekanini bilardi. Shu bois avval Nadyanikiga bormoqni, yuvinib-taranib, so'ng Yigitaliga uchrashmoqni afzal ko'rdi...

...Eshik darrov ochilmadi. Qo'ng'iroqning ikkita qisqa, uchta uzun jiringlashi ham ichkaridagilarga ta'sir etmadi. Qo'ng'iroqni qayta-qayta bosavergach, eshik qiya ochilib, sochlari to'zg'igan, o'ng qo'l barmoqlariga sigaret qistirgan Nadya ko'rindi.

- Zelya, senmiding? - dedi u xushlamagan bir ohangda.

- Nadulya, mehmonni yaxshi kutib olmayapsan? - dedi Zelixon ichkari kirib, uning beliga qo'l yuborib,- nima bo'ldi, tinchlikmi?

- Jonimga tegdilaring, hammalaring! - Nadya shunday deb unga esh bermay, oshxona tomon yurdi. Gaz plitasi ustidagi gugurtni olib, sigaretni tutatdi.

Zelixon ajablanib, katta xona eshigini asta qiyalatib, ichkariga mo'raladi: ikki yigit divanda bir-birining yelkasiga bosh qo'yib uxlab o'tiribdi, yana biri ustol oyog'ini chochoqlagan holda qotgan. Dimog'iga nasha hidi urilib, burnini jiyirdi. Zelixon bu yigitlarni tanimadi. Ichkariga kirib o'ng tomondagi yotoq eshigini ochdi. Ikki o'rinli karavotda yotgan, chap qulog'ining ostidan og'zigacha tirtig'i bo'lgan yigitni darrov tanidi - Fedya. Ustiga bostirib borib, bo'g'ib o'ldirgisi keldi. Lekin bu uyda guvoh borligini eslab, o'zini tutdi. G'ijim yostiqqa qarab, zaharli jilmaydi. - Nadyaning hozirgina shu o'rindan turib chiqqanini fahmladi. Oshxonaga chiqib, uning belidan quchdi.

- Nadulya, bazm zo'r-ku? Halaqit beribman-da? - dedi uni erkalab.- Bearmon tortishibdi-ku?

- Buning Bo'ri emas, to'ng'izning o'zi bo'libdi. Kechadan beri tortishadi. Qayoqdan kelishdi bu boshimga bitgan balolar? O'zing qayoqda eding? Basharangdan it ham qo'rqadi.

- Olatasirning ichida yuribman.

- Senga yarashmas ekan.

- Nima yarashmaydi?

- Egasiz uylarni o'marishni aytyapman. Bu Akademikning ishi emas, yo shunchalik tubanlashib ketdingmi?

Zelixon "do'stim bilan birga edim", demoqchi bo'ldi-yu, "baribir tushunmaydi", deb indamay qo'ya qoldi.

- Ichasanmi? - dedi Nadya qopqog'i ochilgan aroq shishasini qo'lga olib.

- Yo'q,- dedi Zelixon.

- Men bilan ozgina ich, yuragim tars yorilay deyapti,- shunday deb ikki qadahni to'latdi-da, birini olib, so'z aytmayoq ichib yubordi.

- Senga nima bo'ldi? - dedi Zelixon.

- Nima bo'lganini sezmayapsanmi? Do'zaxning eshigi ochilib ketganga o'xshaydi. Qo'rqyapman. Xuddi uyimga bostirib kirib, yoqib yuborishayotganga o'xshaydi.

- Bu yerlarga qachon kelgansan?

- Bu nima deganing? Shu yerda tug'ilganman.

- Shu yerda tug'ilsang ham bu odamlarni bilmas ekansan.

- Hozir hech kimni bilib bo'lmaydi.

- Nadulya, sen bu yerdan ketishing kerak. Istasang, olib ketay?

- Nima uchun?

- Anavilarning iziga tushishgan. Bularga qo'shib seni ham joylab qo'yishmasin. G'alvalarning boshida shular turishdi. Belgili odamlar. Bular qutulib, sen esa tutilib qolishing mumkin. Uyda qo'rqib o'tiruvdim, degan gapingga ishonishmaydi.

- Shuni aytgani keldingmi?

- Ha.

- Ovora bo'libsang, meni hech kim ilintira olmaydi.

- Akademikning gapiga kirmaganlar xor bo'ladi, bilib qo'y. Men bekordan-bekorga gapiravermayman.

Nadya bir oz o'ylandi. Shu payt Zelixon xayoliga yaxshi fikr keldi:

- Nadulya, menga igna ber,- dedi u.

O'yga botib turgan Nadya bu gapdan keyin ajablanib, unga qaradi.

- Nima qilasan? Sening bunaqa odating yo'q edi-ku?

- Odam o'zgarib turadi, Nadulya. Igna ber. Doridan ham ber, ko'proq ber.

- Ko'proq? Ko'proq uchun ko'proq pul kerak, yaxshi yigit.

- Men sendan qarz bo'lib qolganmanmi hech? Dorini beru o'zing ket bu yerdan. Pulni kechki payt olasan. Qaerda bo'lishingni aytasang bas.

- Shu yerda tur,- Nadya xojatxonaga kirib, eshikni zanjirladi. Bir ozdan so'ng beshta tsellofan xaltachadagi kukunni uzatdi:

- Bori shu.

- Nadulya, sen mening quyoshimsan! - Zelixon shunday deb tomog'idan o'pmoqchi edi, u o'zini olib qochdi.- Sen ketaver,

Nadulya, men Bo'ri o'ziga kelishini kutaman. Unda hisob-kitobli ishim bor.

- Hali-beri o'ziga kelmaydi, rosa tortib, o'lgudek ichgan. Sen shu yerda tur.

Nadya yarim soat mobaynida narsalarini yig'ishtirdi-da, bir-ikki kun mobaynida qaerda bo'lishini aytib, chiqib ketdi.

Nadya chiqib ketishi bilan Zelixon ishga kirishdi. Hojatxonaga kirib qoradori kukunini izladi. Nadya, garchi uzoq yillardan beri o'g'rilar bilan birga bo'lsa-da, xotinigiga borgan, hojatxonaga kirib, kukun qaerda bo'lishi mumkin ekanini bildirib qo'yan edi.

Zelixonday tajribali o'g'ri uchun kukun konini topish og'ir vazifa emasdi. Katta-kichik turli quvurlar o'tgan mo'ri eshigini ochib, diqqat bilan ko'zdan kechirdi. Uning ziyrak ko'zi quvurlar ortidagi ingichka, pishiq oq kanopni ilg'adi. Kanopni asta tortdi. Bir quloq uzunligidagi kanopga pishiq kapron xalta bog'langan, xaltada esa sotish uchun tayyorlab qo'yilgan yigirmaga yaqin xaltachalar bor edi. Zelixon yana beshta xaltacha oldi-da, xaltani joyiga tushirdi. So'ng chiqib, ro'molchasini xo'llagach, qo'li tekkan eshik tutqichlarini artdi. Keyin kukunga suv qo'shib, suyultirdi. Fedya yotgan xonaga kirdi-da, har ehtimolga qarshi uning oyoqlarini bog'ladi. So'ng rezina ichak bilan bilagini mahkam bog'lab, qo'l tomirlarini asta shapatiladi. Tomir bo'rtib chiqqach, igna sanchdi. Ham nashaning, ham aroqning kayfidan behush yotgan Fedya qimirlab ham qo'ymadi. Miqdori ancha oshirilgan qoradori tomirdagi qonga qo'shilib, uni yo'qlik dunyosiga olib ketmog'i lozim edi. Katta xonadagi yigitlar qismati ham shu edi. Ishni bajarib bo'lgach, ularning cho'ntaklarini kavlab, pullarini ola boshladi. Yerda yotgan yigitning cho'ntagidan chiqqan tugilgan ro'molchani yechib, tilla tishlarni ko'r-di-yu, g'azabiga chidolmay uning qorniga tepdi.

Zelixon barmoq izlari tushishi mumkin bo'lgan joylarni yana bir karra artgach, uydan chiqdi. Shu yaqin oradagi telefonga borib, militsiyaga qo'ng'iroq qildi. "Turklarning uyini yoqqanlar" qaerda yotganligi haqida ma'lumot berdi. Oradan yarim soat o'tgach, militsiya mashinasi kelib, to'xtaganini ko'rib, xotirjam ketdi. Markaziy magazinga kirib o'ziga yangi ust-bosh oldi, sartaroshxonaga o'tdi, undan hammomga tushdi. Shundan keyingina Yigitalinikiga qarab ketdi. Yo'l-yo'lakay kitob do'konidan muqovasi chiroyli ikkita qalin kitob sotib oldi.

Kechagina qiyomat sodir bo'lgan yerda endi osoyishtalik hukm surmoqda edi. Yongan uylar, ko'chada yurgan qurolli askarlarga notinchlikdan darak berib turardi. Soqchilar bashang kiyingan, sochlariga oq oralagan, kitob ko'tarib olgan bu odamni to'xtatmadilar. Zelixon ham atrofiga alanglab, ularda shubha uyg'otmadi. Faqat Ismoilbeyning yonib ketgan uyi oldida bir zum to'xtashga majbur bo'ldi, teskari qarab o'tib keta olmadi. O'sha tomonga Ismoilbey xo'rsinganday bo'ldi, so'ng go'yo pichirladi: "Qo'nma bulbul, qo'nma bulbul..."

Yigitalining eshigi ochiq edi. Zelixon ichkari kirib, ayvonga yaqinlashgach, ovoz berib chaqirdi. Yigitalining xotini hovli etagida, qo'yxonada ekan, Zelixonni ko'rib, avval tanimay bir oz dovdirdi.

- Men qo'shningiz Ahadbeyning oshnasiman. Anavi kuni Yigitali akam meni qutqarib qoluvdilar, rahmat aytay deb keldim.

Ayol endi uni tanigan bo'lsa ham darrov javob qaytarmadi. Zelixonning nazarida u nimadandir cho'chiyotganday edi.

- Yo'q bo'lsalar mayli, rahmatimni yetkazib qo'yarsiz. Yana aytinki, Ismoilbey og'am olamdan o'tdilar. Kecha ko'mdik.

Ahadbeylarni bugun samolyotga o'tqazib olib ketishdi. Joylashib olishganidan so'ng sizlarga xat yozishadi. Ungacha uylaridan xabardor bo'lib turarsiz... Xabar oladigan uy ham qolmabdi...

- To'xtang, u kishim uydalar, dam olayotuvdilar,- ayol shunday deb, shoshilganicha uyga kirdi. Dam o'tmay boshini oq belbog' bilan bog'lagan Yigitali ko'rindi. Zelixon uning o'ng ko'zi atrofi ko'karib qolganidan ajablendi. Nazarida burni ham shishganday edi.

- Boshga tushganni ko'z ko'rar ekan,- dedi Yigitali, xuddi Zelixon uni ayblaganu endi o'zini oqlash lozim bo'lganday.- Yemagan somsaga pul to'lab keldim. Sizlar bilan xayrlashganimdan beri uyga endigina yetib keldim.

Yigitali shu ko'cha boshida soqchilar to'xtatishganini, tunni tor qamoqxonada o'tkazganini aytib berdi.

- Shu paytgacha birov "nima uchun yoningda pichoq olib yuribsan?" demovdi. Qarang-a, shu ham qurol hisoblanarkan. Boshimga balo bo'ldi-da. Avval bir nomard yigitning qo'liga tushib qoldim. "Bo'yingga olasan, sheriklaringni ham aytasan", deb turib oldi.

"Endi o'ldim, shu qamoqda chiriyman" deb o'yladim. Yo'q, Xudoning rahmi keldi. U nomarddan mana bu,- Yigitali ko'z ostini silab qo'ydi,- esdalik bo'lib qoldi. O'rniga bir insoflisi so'roq qildi. Baxtinga mahalladan yo'qlab borishdi, baraka topishsin.

Avtobusda adirga borib kelganim ham baxtimdan bo'lgan ekan, buni qarang-ki avtobus no'merini eslab qolgan ekanman. Shopir yigitni bugun erta-mattan topib kelishdi. Shundan keyin chiqarishdi, deng. Shunda ham tilxat yozdirib olishdi.

- Qanaqa tilxat? - deb so'radi Zelixon.

- Beruxsat hech qayoqqa chiqmayman, deb tilxat berdim. Shu yoshga chiqib, borgan yerim bu yog'i Marg'ilon, bu yog'i Farg'ona bo'ldi. Qo'qon bilan Toshkanni televizorda ko'rganman, endi qayoqqa borardim?

Yigitali soddaligiga borib, tuhmat balosidan butunlay qutuldim, deb o'ylayotgan edi. Bu sohani ipidan-ignasigacha yaxshi biluvchi Zelixon esa do'ppi tor kelib qolib, aybdorlar topilmasa, yana Yigitaliga yopishishlari mumkinligini his etdi. Shu sababli suhbatlasha turib, u yon-atrofdagi yashagan turklarning ism-shariflarini so'rab-bilib oldi. Yigitali Zelixon nima uchun sinchkov bo'lib qoldi, deb o'ylab ham o'tirmadi. U oradan bir oy o'tib, Ahadbey va boshqa qo'shnilar nomidan yozilgan minnatdorlik maktubini oladi. Xuddi shunday maktub obkomga ham kelib, matbuotda e'lon qilinadi. Yigitali bu maktublar Zelixon qo'li bilan yozilib, Kavkazdan jo'natilganini bilmaydi. Oradan ikki yarim oy o'tib, yana turmaga tushay deganida shu maktub joniga ora kirgandagina Zelixon bilan bo'lgan so'nggi suhbat yodiga tushadi...

2

Zelixon oxirgi samolyot bilan qaytdi. To'g'ri Elchinnikiga kirib, u bilan xayrlashmoqchi, ertalabki reys bilan Adlarga uchib ketmoqchi edi. Elchinning yol'g'iz shumshayib o'tirganini ko'rib, ketishga shoshilmadi. Bo'lib o'tgan voqealarni eshitgach, boshi qotdi.

- O'qilonning hiylasiga tan bermasdan boshqa iloj yo'q,- dedi Zelixon,- buni avval boshdan hisobga olishimiz kerak edi. Oddiy masalaga aqlimiz yetmabdi. Ahmoq odam bu darajaga ko'tarilmaydi, to'g'rimi? Sen bilan men uni ahmoq qilmoqchi bo'libmiz. Endi sen bu yerlardan ketishing kerak.

- Nima uchun?

- Endi Zaynab senga xotin bo'lmaydi. Tug'ib berganida Asadbekning soyasida rohat qilib yashayverarding. Zaynab sen bilan yashamasa, Asadbekka keraging yo'q. Jamshidning o'limini sendan ko'rayotgan bo'lsa, endi tinch qo'ymaydi. Bugun bo'lmasa ertaga o'ldiradi seni. Lash-lushlaringni yig'ishtiru men bilan birga ket.

- Siz qayoqqa ketmoqchisiz?

- Hozircha Adlarga. Keyin o'ylab ko'raman. Balki ota yurtimga borarman. Balki Sochida dam olarman. Xo'p, de, men bilan birga ketaver.

- O'ylab ko'ray... Shu turishimizda hozir ohanraboning ikki qutbiga o'xshab qolibmiz. Sizni qon ota yurtga tortyapti, men esam ota yurtni tashlab chiqib ketishim kerak.

- Safsatangni qo'y. Ota yurtimning "Zelixon qachon kelarkin?" deb ko'zi uchib turgani yo'q. Meni Quvasoyda yoki Farg'onada ko'rgan bo'lishlari mumkin. Anavi xunasa Selim esingdami, shular yol'g'on guvohlik ham berib yuborishdan toymaydilar.

G'alvalardan chetroqda yura turay. Keyinroq qaytib kelaman. Sen ham, men ham og'ayni, bu dunyoga o'lim bilan berkinmachoq o'ynagani kelganmiz. O'lim to'r tashlaydi, biz esa chap beramiz, o'lim yo'llarimizga qopqon qo'yadi, biz esa ziyalik qilib sakrab o'tib ketamiz. Og'zimizni ochib lalaydikmi, tamom!

Zelixon shunday deb soatiga qaradi:

- Televizorni qo'y, "Vremya"ni ko'raylik-chi?

Bir necha daqiqadan so'ng Farg'onadagi fojialar haqida xabar berila boshladi. Muxbir jangarilar tushgan katta yuk mashinasi Qo'qon sari katta tezlikda borayotganini xavotir bilan bayon qilar edi. Vertolyotdan turib olingan tasvirda kaltaklar bilan "qurollangan" yigitlar ko'rindi. Muxbir ularning giyohvand ekanliklarini qayta-qayta ta'kidladi.

- Voy galvarlar! - Zelixon shunday deb tizzasiga urdi-da, o'rnidan turib ketdi.- Eshityapsanmi? Giyohvandlar ekan?! To'g'ri, nasha chekib, balki ustidan aroq ham ichib olishgandir bu xumsalar! Qarab tur, ular Qo'qonga eson-omon yetib olishadi. Keyin o'sha yerda to'polon boshlashadi.

- Nega jahlingiz chiqyapti, yolg'on gapiryaptimi?

- Rost gapiryapti! Lekin bu xumsalarni nima uchun to'xtatishmayapti?! Qara, tepadan vertolyot bilan kuzatib borishyapti.

Vertolyotni pastlatsin, bolalarning kayfi uchib qochib qolishadi. Yo'lga bittagina traktorni ko'ndalang qo'ysin, qayoqqa o'tishadi bular? Sen bankni urib shu yo'ldan qochgin, qancha yurishga ulgurarkinsan? Yo'-o'q, kimgadir kerak bu. Kimdir shu bolalarning Qo'qonga yetib borishini istayapti. O'lim to'rini yoyib turibdi bularga, bular esa nodon qushga o'xshab o'zlarini to'g'ri shu to'rga urishadi. Bular to'rga chap berishni bilishmaydi.

Zelixon shunday deb televizorga yaqinlashdi-da, mushtladi. Tasvirdagi mashina bir sapchidi-yu, so'ng yo'lida davom etaverdi.

- Siz birovlardan gumon qilyapsiz. Kim qiladi bu ishlarni? Qirg'in kimga kerak?

- Agar siyosatchi bo'lganimda kallamni ishlatib, senga aniq javob berardim. Men oddiygina o'g'riman. Hamisha gumonda yurish mening kasbim. Birovga ishongan kunim men tamom bo'laman. Bir odamdan eshitganman - siyosatni fohishaga o'xshatgan.

Siyosat birovga vafo qiladigan narsa emas ekan. Shuning uchun ham savollaringga hech kim, hech qachon javob bera olmaydi.

Zelixon bu kech isitilgan kabobdan ozgina yeb, to'yib aroq ichdi. Ertalab Elchidan ikki ming so'm qarz oldi-da, Adlarga uchib ketdi.

VIII bob

1

Zelixon televizorni jahl bilan mushtlagan mahalda Asadbek o'z uyida a'yonlari qurshovida o'tirar edi. U ham muxbirning gaplaridan g'ijini, so'kindi. Kesakpolvon e'tiborsiz holda, Chuvrindi esa jag'ini mushtiga tirab, diqqat bilan quloq tutardi. Muxbirning so'zlari tugab, Maskovdagi Oliy kengash sessiyasi ulandi. Farg'onaga kelib ketgan rahbar deputatlar talabi bilan so'zga chiqib tushuntirish bera boshladi. "Janjal qulupnoydan chiqdi", deb ishontirmoqchi bo'lganida Asadbek uning yetti pushtini o'qib tashladi.

- Mahmud,- dedi u,- hozir shu televizorni qancha odam ko'rib turibdi?

- Bir-ikki yuz million bordir? - deb javob berdi Chuvrindi, diqqatini bo'lmagan holda.

- Bir o'zi shuncha odamni ahmoq qila olaman, deb o'ylayaptimi?

- Gapiga ishonmayapsanmi? - dedi Kesakpolvon suhbatga qo'shilib.

- Sen ishondingmi?

- Ishondim nimayu ishonmadim nima?

- Ha senga baribir. Sen ishqi yo'q eshak, dardi yo'q kesaksan.

- Sal pastroq tush,- dedi Kesakpolvon sal ranjigannamo ohangda.

- Pastga tushsam, tushmasam, shunaqasan. Kecha deputatga qo'shib seni jo'natsam bo'larkan.

- Qayoqqa?

- Farg'onaga?

- Ketdimi? - dedi Chuvrindi, televizordan ko'z uzib.

- O'chirib qo'ya qol,- dedi Asadbek. Chuvrindi buyruqni bajargach, kechagi voqeani aytib berdi: - Kechga yaqin telefon qilib

qoldi. "Aka, ahvol chatoq, men bilan Farg'onaga borib kelmasangiz bo'lmaydi", deydi hovliqib. "Nima gap?" desam, "yo'lida tushuntirib beraman, aeroportga kelavering", deydi. Ahmoq bo'lib boribman. "Siz u tomonlarda ko'p odamlarni taniysiz. Meni o'sha yerdan saylashgan bo'lsa ham hech kimni tanimayman, yonimda yuring", deydi. Qip-qizil ahmoq, o'sha deputating. Onasini uchqo'rg'ondan ko'rsatmoqchi bo'ldimu, joyi emas, dedim.

- Men tupurgan tupugimni qaytib og'zinga olmayman,- dedi Asadbek.

- O'jarlik qilma, burniga suv kirgandir.

- Mahmud, sen aniqlab ko'r, nima uchun tushum kamayibdi?

- Aniqlashning hojati yo'q,- dedi Chuvrindi xotirjam ohangda.- Haydar akam to'g'ri gapiryaptilar. U zavodni eplay olmaydi.

Qurug'idan tortishga berilib ketibdi. Xonasiga kirgan odam darrov biladi. Yana tortmayman, deb tonadi. Yeydiganini yedi.

- Do'xtirga ko'rsat, devdim-ku?

- Olib bordim. Do'xtir bir iloj qilamiz, dedi. Lekin do'xtirdan dorini olib chiqib, bu yoqda yashirincha tortib yuraverishi ham mumkin. Irodasi bo'sh uning. Agar xo'p, desangiz bir taklif bor.

- Aytaver.

- Qilichni chiqartirish kerak. Lekin uni o'rniga qo'yib bo'lmaydi.

- Nega? - dedi Kesakpolvon ajablanib.

- Negaki, o'tirib chiqdi, degan nomi bor. Yana partiyadan o'chirib qo'yishgan. Joyiga qo'yimoqchi bo'lsak, yuqoridagilar xitlanishadi. Tiklanib olgunicha Sharifga yordamchiday bo'lib tursin, ammo hamma ishni o'z qo'lga olsin.

Asadbekka bu taklif ma'qul bo'lsa ham "O'ylab ko'ray", dedi.

- Ko'p o'ylama,- dedi Kesakpolvon.- Zavodga xaridor chiqib turibdi. Og'zingdagi luqmani oldirib qo'ymagin tag'in.

- Kim ekan o'sha xaridor? - dedi Asadbek jerkib.

- Begona emas, ukang Hosil-da. Bir joyda "vinzavod bizga ham nasib etib qolar" deganday gap qilibdi.

- Tushini suvga aytsin,- dedi Asadbek.- Vinzavodga yaqinlashadigan odam hali otasining belida yuribdi.

Bu gapdan keyin Kesakpolvon bilan Chuvrindi ma'nodor ravishda ko'z urishtirib olishdi. Ular tashvish buluti Asadbek boshi uzra

hamon ko'lanka tashlab turgani uchun uning jig'iga tegadigan gaplardan o'zlarini tiyayotgan edilar. Vinzavod taqdiri ertaga qoldirilmay shu bugunoq hal etiladigan masalalar toifasidan bo'lgani uchun Kesakpolvon ehtiyotlik bilan shama' qilib qo'ygan edi. Garchi Asadbek katta ketgan bo'lsa ham, ayo'nlarining tashvishi bekor emasligini fahm etdi.

2

Manzura hali ham kasalxonada bo'lgani uchun oshxona boloxonadagi yigitlar ixtiyoriga berilgan edi. Ular ovqatlanib bo'lishgach, xizmatdagi yigit dasturxonni yig'ib oldi.

- Haligi gapni domlangdan so'radingmi? - dedi Asadbek Chuvrindiga qarab.

- So'radim,- dedi Chuvrindi, choyni qaytara turib.- Ko'ngillari nima istasa shuni qilsinlar, kichikroq xudoyi bo'lsa xudoyi, kattaroq osh bergilari kelayotgan bo'lsa, unga ham yo'l bor, beraversinlar, dedi.

- Ha, xudoyi qilmoqchimisiz? - deb so'radi Kesakpolvon Asadbekdan.

- Shunga boshim qotib turibdi. Bir nima qilish kerak-ku? Anavi kuni, Jalildan so'rovdim. Osh-posh bersammi, desam bobilladi.

"Nevarang o'lik tug'ilganiga quvonib osh berasanmi?" deydi. Shunga hayron bo'lib Mahmudga "domlangdan so'rab ko'r" devdim.

Domla bunaqa deb turibdi.

- Domlaning aytganini qilasiz-da, Jalil aka domla emas-ku?

- Domla emas, to'g'ri, lekin odamlar ichida ko'p yuradi, past-balandni biladi. Sobitxon qorining etagidan ushlab yuradi, u-bu gaplarni eshitib o'rgangan.

- Bunaqa gaplarni men ham uncha yaxshi bilmayman. Lekin menga qolsa hech nima qilmaganing durust.

- Nega?

- Masjid qurdiryapsan, shuning o'zi yetadi. Xudoyi bo'lsa, shunchalik bo'ladi-da. Domlalarining gaplariga uchaverma. Ob-havoga o'xshab gaplari ham o'zgarib turadi. Xudoyiga borib, osh-ovqatni yeb, ketishida yana cho'ntakka ko'z tikib turadigan domlangni men sariq chaqaga ham olmayman.

- Unaqa demang, Haydar aka, ular bersangiz olishadi, bermasangiz ham duo qilib, indamay ketishadi.

- Yonini olma ularni. Bek xudoyi qilsa, o'ntasi kelib qo'l qovushtirib turadi. Jalil qilsin-chi, o'ntasi o'nta bahona qiladi. Otarchi nimayu ular nima?

- Unchalik emas, Haydar aka, yaxshi bilmasangiz gapirmang.

- Xo'p, men yaxshi bilmayman. Lekin shunda ham sen bilan garov o'ynayman. Sen kattaroq narsangni tik. Bek, sen xudoyi qil, o'sha kuni, o'sha soatga bitta kambag'al nomidan domlani ayttiraman. Keyin sen ayttirasan. Qani, kimnikiga kelarkin?

Agar boloxonadagi yigit tushib, bir odam yo'qlayotganini aytmaganida ularning bahsi yana picha cho'zilishi mumkin edi.

- Kim ekan? - dedi Kesakpolvon, ensasi qotib.

- Sobitxon qori nomidan kelganmish.

- Obbo,- dedi Kesakpolvon,- Hizrni yo'qlayotgan ekansan-da?

- Chaqir, kirsin,- dedi Asadbek.

Dam o'tmay o'rta bo'yli, istarasi issiq, bejirim mo'ylabli bir yigit kirib, qiroat bilan salom berdi. Asadbek salomga alik olib ro'parasidan joy ko'rsatdi-da:

- Qalay, qori yaxshi yuribdilar? - deb so'radi.

- Xudoga shukr, duo deb yubordilar. Qorim... ahvollari picha og'ir.

- Nima bo'ldi?

- Yaralanganlar.

- Yaralanganlar? Nimaga yaralanadi?

- Qo'qondagi voqealarni eshitgandirsizlar?

- Chala-chulpa eshitdik.

- U yerda ham qulupnaydan janjal chiqdimi? - dedi Kesakpolvon kesatiq ohangida.

Yigit gazetaga o'rog'liq narsani uzatdi:

- Xohlasangiz ko'ring.

Mahmud gazetani ochib, videokassetani oldi-da, savol nazari bilan Asadbekka qaradi. Asadbek "qo'yaver" degan ishora qilgach, videomagnitofonni uladi. Teleekran pirpirab turib, so'ng Qo'qon manzarasi ko'rindi: odamlar oqimi markazga shoshiladi...

markazda, mashinalar aylana yasab o'tadigan yo'llarda odamlar tirband. Bolalar qiziqib, daraxtlarga chiqib olishgan... Osoyishta olomon birdan to'zidi...

- Ayamay o'q uzishdi,- deb izoh berdi yigit.- Bolalar o'ldi, kattalar o'ldi... Qorim ham shu yerda edilar.

- Shuncha odam nimaga to'plandi o'zi? - deb so'radi Kesakpolvon.

- Miting bo'lishi kerak edi.

- Qori qaerda, kasalxonadami? - deb so'radi Asadbek yigitdan.

- Ha, yotibdilar. Sizni esladilar. Sizni ko'rmoqchilar.

- Meni? - Asadbek ajablandi.- Ishi bor ekanmi?

- Gaplari bor shekilli,- yigit shunday deb ketishga ruxsat so'radi.- Men bu kassetani deputatlarga ko'rsatishim kerak. Shuni deb dovon oshib keldim. Bugun buni topshirsam, ertaga saharlab, Xudo xohlasa, qaytaman. Qorimga nima deb qo'yay?

- O'ylab ko'raman.

- Imkon topilsa boradilar,- deb izoh berdi Chuvrindi.

Bu izohdan ko'ngli xotirjam bo'lgan yigit xayrlashib chiqdi.

- Esing joyidami? - dedi Kesakpolvon, mehmon chiqib ketgach.- Nima deding? Bilib gapirdingmi?

- Nima debman?

- Hozir borib bo'larkanmi o'sha yoqqa? Ko'rdingmi nima bo'lganini? Bek, sen o'ylab ham o'tirma, bormaysan!

- Bir narsaga hayronman, Qori nima uchun meni eslab qoldi?

3

Ayrim ishlar mulohazaning intihosi o'laroq amalga oshiriladi, ayrimlari esa ko'ngil hukmi bilan bo'ladi. Ko'p hollarda ko'ngil hukmi mulohazadan ustun turadi. Asadbekning Qo'qonga borishi masalasi ham ko'ngil hukmi asosida hal etildi. Vaziyatning

og'irligi, bormoqlik - jonni xatarga qo'yimoqlik ila barobar ekanini bilsa ham, Kesakpolvon "borma!" deb vaysab tursa ham yo'lga otlandi. "Ertalab yo'lga chiqib, shomgacha borib qaytamiz", dedi u. Asadbek bir qarorga kelgach, a'yonlar ojiz qoladilar. Bu safar ham shunday bo'ldi - Asadbek erta tongda Chuvrindi hamrohligida yo'lga chiqdi. Jamshidning o'rniga tavsiya etilgan yana ikki yigit Asadbekning ko'ngliga o'tirmagani uchun Chuvrindining o'zi unga hamroh bo'ldi. Dovondan oshgunlariga qadar erkin qushdek edilar. Qo'qonga yaqinlashganlari sayin mashinani tez-tez to'xtatishga to'g'ri keldi. Mashina obdan tekshirilgach, soqchiboshiga "o'lim to'shagidagi qarindoshlarini ko'rgani ketayotganlarini" tushuntirishga majbur bo'lishardi. Ular peshinga yaqin kasalxonani topib bordilar.

- Sen do'xtirlar bilan gaplash,- dedi Asadbek Chuvrindiga,- kasali nima, shu yerda tuzatsa bo'ladimi yo boshqa yoqqa olib borish kerakmi?

Chuvrindi buyruqqa itoat etib, tabiblar xonasi tomon yurdi. Asadbek esa Sobitxon yotgan xona eshigini ochdi. Uch kishilik xona to'rida, deraza yonida Sobitxon shipga ko'z tikib chalqancha yotar, ikki karavot esa bo'sh edi. U Asadbekni ovozidan tanib, boshini burdi.

- Ha, Qori, tuzukmisiz? - dedi Asadbek, salomlashgach.

- Xudoga shukr,- dedi Sobitxon xasta ovozda.- Men sizni urintirganimdan hijolatdaman. Aslida uzrimni o'sha siz ko'rgan birodarim orqali aytib yuborsam ham bo'lardi, ammo uzrimni az taxi dil qabul etdingizmi yo yo'qmi, o'z qulog'im bilan eshitay dedim.

- Qanaqa uzr?

- Men sizni ranjitgan edim. Moshinamning yo'qolishida sizni gumon qilib edim. Men ham Oллоhning gunohkor quliman-da, bu dunyo moli uchun sizga tuhmat qilibman.

- E, Qorijon, shuni o'ylab yuribsizmi, kuyinmang, bunaqa gaplarga o'rganib ketganman. Men gumonlaru mish-mishlar orasida yashaydigan odamman, sizdan xafa emasman. Men haqimda mish-mish chiqmay qolsa bir narsamni yo'qotganday gangiydigan bo'lib qolganman.

Gapning bu zaylda hazilga burilishi Sobitxonga ta'sir etmadi. U ko'zlarini ma'yus tikkan holda:

- Mendan rozi bo'ling, Bek aka,- dedi.

- E Qorijon, nima deyapsan, yosh odam, darrov...

- Gap yoshda emas. Kimdan qachon omonatini so'ramoq Oллоhning o'zigagina ma'lum. Rozilik faqat jon halqumga kelgandagina so'ralmaydi. Mo'min aybini tushunib yetgani hamon birodaridan rozilik so'rashi kerak. Men sizning oldingizda aybdor ekanman, to siz rozi bo'lmaguningizcha Oллоh mening bu gunohimni kechira olmaydi. Rozilik shuning uchun so'raladi. Rozi bo'ling, Bek aka.

Asadbek hech ikkilanmasdan "Roziman" deyishga tayyor edi. Aytishga og'iz juftladi ham, ammo ana shu oddiygina so'z tilidan uchishga qiynaldi. Nazarida shu so'zni aytishi bilan, yuzidan nur yog'ilib turgan bu odam jon beradiganday edi.

- Bek aka, o'ylanib qoldingiz, rozi emasmisiz?

Xavotirli bu savoldan so'ng so'z beixtiyor uchdi:

- Roziman, Qorijon, roziman. Sizdan xafa emasman. To'g'ri, o'shanda sal jahlim chiqqan, shuning uchun sizga qattiq gapirib yuborganman. Lekin ko'nglimda kir saqlab qolmaganman.

- Qattiq gaplaringizdan men ham xafa emasman. Sizdan roziman,- Sobitxon shunday deb chuqur nafas oldi.- Oллоhning qudratini qarang, vujudim birdan yengillashdi. Biz g'ofil bandalarmiz-da. Birimiz bu dunyoni sevib yashaymiz. Birimiz jirkanib yashaymiz. Men Oллоh bergan shu bir tutam umrimda dunyodan jirkanib yashadim, shunisiga quvonaman.

- Jirkanib? - Asadbek Sobitxonning gapiga tushunmadi.- Nimaga jirkanib yashaysiz?

- Gapimni boshqacharoq angladingiz chog'i? Bu dunyoni sevmoq - oxiratni unutmog degani. Bu dunyo hayoti, hoyu havaslar bir soya kabidir. Bilasiz, soya birdaniga g'oyib bo'lib, kishini g'afatda qoldiradi. Hazrat Ali, raziyallahu anhu, der ekanlarki, dunyo hayoti bilan oxirat hayoti bir erkakning ayni bir vaqtda nikohida bo'lgan ikki xotin kabidur, biri mamnun bo'lsa, ikkinchisi kuyaveradi. Bir kuni Muoviyaning, Oллоh undan rozi bo'lsin, huzuriga ikki yuz yil umr ko'rgan bir odam kelibdi. Muoviya "Shuncha yil yashabsan, dunyo hayoti nazaringda qanday ko'rindi?" deb so'rganida u kishi "Baloli yillar, farovon yillar... Kun o'tadi, tun o'tadi. Tuqqan tug'adi, o'lgan o'ladi. Tuqqan tug'masaydi - mavjudot tugardi. O'lgan o'lmasaydi - yer yuzi undagilarga tor bo'lib qolardi", debdi. Muoviya "Tila tilagingni", debdi. U kishi "O'tgan umrimni orqaga qaytar yoki yaqinlashib kelayotgan ajalimni daf et!" deb so'rabdi. Muoviya "Mening bunga qudratim yetmaydir", debdi. Shunda u kishi "Unday bo'lsa mening sendan tilagim yo'q", degan ekan.[4] Ana shunaqa...- Sobitxon shunday deb tin oldi. Badanida og'riq qo'zg'oldimi, ko'zlarini yumdi. Bir necha nafasdan so'ng ko'zlarini ochib, Asadbekka qaradi.- Shunaqa, Bek aka. Umr iziga qaytmaydi, ajalni ham daf etib bo'lmaydi. Chaqaloqligimizda quloq ostida chaqirilgan azon tovushi bilan o'qilajak janoza namozi orasida bir tutamgina umrimiz bor. Ya ayyuhannasu inna va'dallohi haqqun fala tag'rurrannakum-ulhayatud-dunya va la yag'urranakum billohim-g'urur[5]. Qarang, Bek aka, "Sizlarni dunyo hayoti aldab qo'ymasin", deb kim aytyapti? Dunyoni yaratgan aytyapti. Dunyo hayotini uni yaratgandan ham yaxshiroq biluvchi boshqa zot bo'lishi mumkinmi? Yo'q... Zinhor yo'q,- Sobitxon yana bir oz ko'zini yumib, so'ng ochdi.-

Yaxshilab o'ylab qaralsa, bu dunyo hayotidan tubanroq narsa yo'q. Dunyoni yiqilishga yuz tutgan devorga ham o'xshatishadi. Devorning yiqilajagini bilgan holda unga suyanamiz, a? Dunyo hayotini sirpanchiqqa ham o'xshatadi. Bu sirpanchiqda hech kimning oyog'i sobit turolmaydi... sirpanib yashaymiz... Keyin esa... so'nggi ziyoratgohga qarab jo'naymiz. So'nggi ziyoratgohimiz - qabr. Bu ziyoratgohni hech eslamaymiz, eslagimiz ham kelmaydi. Ajalni unutishda bir-birimizni ortda qoldirib ketganmiz. Ajal yoshga qaramaydi: yosh ekan, yana picha yashasin, demaydi. Amalga ham qaramaydi: amaldor ekan, tegmay turaylik, picha ayshini sursin, demaydi. Boyligiga ham qaramaydi: to'plagan shuncha boyligini tashlab ketaveradimi, to'xta, boyligini sarflab olsin, demaydi. Vaqti-soati yetdimi, tamom. Avval "falonchi kasal ekan", deyishadi. Keyin "dardi og'irlashibdi", deyidilar. So'ng "vasiyat qilganmish, rozi-rizolik tilaganmish, deyidilar. Nihoyat, "omonatini topshiribdi, Xudo rahmat qilsin", deb duo qiladilar. So'nggi duo shunday bo'lsa Yaratganga shukrlar qilamiz-a. "Ie, o'sha o'libdimi, yaxshi bo'libdi, qutulibmiz", deyishlikdan O'zi asrasin. Xullas, keyin yog'och otga mindiradilar. Qabrga eltadilar. Ko'madilar. Kim oh deydi, kim dod deydi, kim jimgina xo'rsinadi. O'sha falonchi esa boshini guvalaga qo'yib jimgina yotaveradi, umr bo'yi to'plagan boyligi esa bu dunyoda qolaveradi. Boyning boshiga par yostiq, kambag'alnikiga tosh qo'yilganini hech eshitganmisiz? Boylikni olib ketish imkoni bo'lganida edi Oллоh taborak va taolo bandalariga murojaat qilib, "dunyoga aldanmanglar", demas edi. Mayyitni qo'yib, jamoat tarqalgach, Munkar va Nakir so'roqni boshlaydi. Kambag'al yotgan lahadga gurzini ko'tarib bostirib kirib, amaldordan "kechirasiz, vaqtingiz bormi, bugun qabul qila olasizmi?" deb so'rab o'tirmaydi. Barchaning qismati bir... Ana shunaqa... - Sobitxon gapirib charchadi.

Chuqur-chuqur nafas oldi. - Bek aka, yana "menga aql o'rgatyapti", demang. Xayolimga to'satdan kelib qolgan gaplarni aytdim. Bek akam kelib qolsalar aytarman, deb atayin tayyorlamovdim bu gaplarni. Ahli musulming vazifasi bir-biriga da'vat qilish. Siz masjid qurdiryapsiz. Men o'shanda noo'rin gap aytib edim. Topgan pulingizning harom-halloligini ajrim qilish huquqi menga berilmagan. Bu Ollohning o'zigina biladurgan narsa. Qanday topishingizdan qat'iy nazar, uni foydali ishga sarfladingiz, buni inkor etib bo'lmas. Siz bu pullarni fahsh ishlarga sarflab yuborsangiz ham bo'lardi. Olloh dilingiz qulfini o'zi ochsin.

"Aytdiganini aytib olsin", deb jimgina tinglayotgan Asadbekka bu gap malol keldi:

- Dilingiz qulfini? Dilim qulflog'lik ekanmi?

- Achchig'ingiz chiqmasin, Bek aka. Zinoni, zulmni, harom ishlarni tark etmagan odam chin muslim bo'la olmaydi. Men sizni mana bu yo'ldan yuring, deb zo'rlamayman, menda bunday huquq yo'q, Mening vazifam Б” aytib qo'yish. Bek aka, ochig'ini aysam, kelishingizga ishonmagan edim.

- Men ham ochig'ini aytay: dastlab oyog'im tortmadi. Lekin ko'nglimda bir istak uyg'ondi.

- Bu Ollohning qudrati-da! Bizni uchrashtirishni lozim topibdi, o'ziga shukr. Birodarimiz tasvirni ko'rsatdilarmi?

- Ha, ko'rsatdi.

- Bu holga nima deysiz? Dahshatmi?

- Ha, dahshat... ammo nima deyishga hayronman.

- Sizdayin aql egalari, kuch egalari hayron bo'lib tursa... Odamlar qo'zg'olishdi. Erkka boshlash fursati yetmadimi ekan?

Asadbek bu savolga darrov javob bera olmadi. Shunga o'xshash gaplarni u avvalroq deputat Orzubek Boltaevdan ham eshitgan edi. Asadbek, garchi shunday deguvchilarga hayrixoh bo'lsa-da, o'zining qalbida, ruhida bu tuyg'u yo'q darajada edi. Bunday tuyg'u bir-ikki odamning da'vati bilan uyg'ona qolmaydi. Aniqsa yosh o'tib qolgandan so'ng vatanparvarga aylanish qiyin, juda qiyin. Sobitxon Asadbekka o'xshaganlar birlashib, odamlarni ergashtirishi mumkin, deb o'ylab xato qilgan edi. Asadbeklar tor bir xum ichida ulg'ayishganini, ularning dunyoqarashlari ham, tuyg'ulari ham shu xum qadar ekanini anglay olmagan edi. Asadbek masjid qurdirib, o'zi namoz o'qimagan kabi, shu Vatanida yashab, vatan tuyg'usidan benasib edi. U vinzavodni qo'ldan chiqarmaslik uchun jon fido qilar darajada olishmog'i mumkin, ammo "yurt erki uchun jon fido qila olasanmi?" degan savolga "nima uchun men fido bo'lishim kerak ekan?" deb javob berishi ham ehtimoldan uzoq emas. Shu sababga ko'ra Sobitxon savoliga darrov javob qaytarmadi. Alhol u "Hozirgina oxiratni gapirib alahsirayotgan bu qori nima uchun gapni siyosatga burdi?" deb ajablendi.

Sobitxon undan javob kutib toliqdi. Ko'zlarini yumdi-da:

- Qani edi, bir mard chiqib "O'zbekiston o'ziga mustaqildir, O'zbekiston hech kimga bo'ysunmaydir!" deb jar solsa. Shu xitobni eshitib ketsam armonim qolmas edi, - dedi.

- Qorijon, do'xtirlar bilan gaplashib, olib ketaymi?

- Qulluq, Bek aka. Shu gapingizning o'ziyoq menga jon berganday bo'ldi. Dardni olloh berdi, shifosini ham o'zi beradi, inshoolloh. Shifoni shu yerda beradimi, boshqa yerdami, farqi yo'q.

Asadbek yana bir oz suhbatlashib o'tirib, so'ng xayrlashdi. Chuvrindi uni dahlizda kutib turgan edi. Yo'l-yo'lakay hisob berdi:

- Yarasi og'ir ekan, hozircha qimirlatmaslik kerak, deyishdi. Joni omon qolsa ham, oyoqlari ishdan chiqishi mumkin ekan.

- Yaxshi, keyinroq olib ketamiz. Bunaqa odamlar o'lmasligi kerak. Sen... kirib do'xtirni rozi qilib chiq, yaxshiroq qarasin.

Qo'qondan chiqqunlaricha xuddi suhbatlarini birov poylab, eshitib qoladiganday jim ketishdi. So'nggi tekshiruvdan o'tishgach, Chuvrindi:

- Nimaga chaqirtirgan ekan? - deb so'radi.

- Moshinasini o'g'irlatganida bir-ikkita sassiq gap aytuvdi, esingdami? Shunga rozi-rizolik so'radi.

- Rozi-rizolik? Nima, ahvoli shunaqa og'irimi?

- Buni sen bilasan, do'xtir bilan sen gaplashding.

- Do'xtir yaqin orada o'ladi, degani yo'q.

- Bilib bo'lmaydi, do'xtir sezmagani narsani ko'ngil sezadi. Lekin tili zahar bo'lsa ham dili toza, yaxshi odam. Domlalar orasida faqat shuni yoqtiraman. Lekin ko'p gaplariga, ishlariga tushunmayman. Mana shu mitingga burnini tiqib nima qilardi?

Yetishmovchilik joyi bo'lmasa, obro'si baland, topar-tutari ham yomonmasdir. Ibodatingni qilib yuravermaysanmi?..

- Hozir xalqparvar bo'lish - mo'da. Kim bilan gaplashsang "xalqim", "xalqim" deydi.

- O'shalarining yarmisi "xalqim" emas, yaxshilab quloq solsang "xalqum" deydi.

- Bu gapingiz ham to'g'ri, - dedi kulib Chuvrindi.

- Qorining yana bir gapiga tushunmadim: u ham meni bu g'alvalarga aralashishimni istayapti shekilli. Hayronman, men aralashganim bilan nima o'zgaradi? Mahmud, ular meni kim deb o'ylashadi o'zi? Odamlarning yarmi meni o'g'ri, muttahaam, kallakesar, yarmi esa qo'lida million askari bor marshal Jukov deb o'ylaydi shekilli, a?

- Parvo qilmang, odamlar o'ylayverishadi. Biz chayqalib turgan dengizdagi tomchilarmiz, bahaybat to'lqinlarni to'xtatish, dengizni tinchlantirish qo'limizdan kelmaydi.

Shaharga shom qorong'isida kirib borishdi. Asadbekning xayoli yo'l bo'yi Sobitxonning gaplari bilan band bo'ldi. Qancha o'ylamasin, qorining asl muddaosini anglab yetmadi. Muddao unchalik murakkab emas edi: Sobitxon odamlarning qo'zg'alganini ko'rib, ularga boshchilik qila oladigan Dukchi eshon, Namozdek yoki Madaminbekdek bir dovyurak o'g'lonning maydonga chiqishini umid qilgandi. Bu zotlarning jon fido etmakka ham rozi qilgan tuyg'ularning Asadbekda yo'q ekanini u bechora qaydan bilsin?

Avvalgiil- qismB Keyingi

† Ma'nosi budir: Bu kun Biz ularning og'izlarini muhrlab qo'yurmiz va bizga ularning qilib yurgan ishlari haqida ularning qo'llari so'zlar va oyoqlari guvohlik berur. ("Yosin" surasining oltin beshinchi oyati. Alouddin Mansur tarjimasini).

This is not registered version of TotalDocConverter

ب† Ma'nosi budir: Kimiki o'z nafsini xor tutsa, Xudo uning qadrini oshiradi. Kimiki o'z nafsini izzat qilsa, Xudo bandalar oldida uni xor qiladi.

ب† Mazmun budir: Bu dunyo u dunyoning polizi.

ب† Bu hikmatlar imom G'azzoliyning "Mukoshafatul qulub" ("Qalblarning kashfiyoti") asaridandir. (Miraziz A'zam o'zbekchalashtirgan.)

ب† Mazmun budir: Ey insonlar, albatta Ollohning (qayta tiriltirish va bu dunyoda qilib o'tilgan yaxshi-yomon amallarning mukofoti jazosini berish to'g'risidagi) va'dasi (va'dadir). Bas, xargiz sizlarni dunyo hayoti aldab qo'ymasini! Va hargiz sizlarni, Olloh (barcha gunohlarni kechirib yuboraveradi, deb) aldaguvchi (shayton) aldab qo'ymasini. ("Al-malonna" ("fotir") surasining beshinchi oyati. Alouddin Mansur tarjimasi.)